

MOSONMAGYARÓVÁRI VÁROSVÉDŐ EGYESÜLET

A RÓMAI KŐTÁR

Mosonmagyaróvár

1989.

MOSONMAGYARÓVÁRI VÁROSVÉDŐ EGYESÜLET

A Római Kötár

*Mosonmagyaróvár
1990.*

Szerkesztette:

Dr Hajdu Frigyes, a Propaganda Szakosztály vezetője
Dr Nagy Györgyné, a Szakosztály helyettes vezetője

A dolgozatok szerzői:

Dr Nagy György egyetemi tanár, kertészmérnök
Schopf Márton építészmérnök
Dr Szőnyi Eszter, múzeológus
Lebó Ferenc, szobrász, restaurátor
Dr Nagy Györgyné, építőmérnök

A borító grafikája Karcagné László Enikő munkája.

Készült a Kühne Mezőgazdasági Gépgyár Sokszorosító Üzemében,
800 példányban

Az üzem vezetője:

Balogh Ernő

Tartalom

	Oldalszám
A római költár megnyitása Dr Nagy György	7.
Egyesületünk a költárért Schopf Márton	10.
Római lapidárium Dr Szőnyi Eszter	16.
Az első terem	16.
A második terem	18.
A köemlékek leírása	23.
Restaurálás Lebó Ferenc	34.
Az új költár kialakítása	34.
Másodlagos felhasználás	38.
A helyreállítás problémái	40.
A két feliratos kö	44.
Kiegészítés	48.
Minden egyes lépés,... Dr Nagy Györgyné	49.
A Régészeti és Történelmi Egylet Magyaróvárott	51.
Sőtér Ágost (1837-1905)	52.
A római birodalom	57.
Pannonia	60.
Limes	62.
Ad Flexum	64.
Glossarium	68.
Forrásmunkák	69.

Képek, ábrák jegyzéke

Oldalszám

A kőanyag a munka megkezdésekor a múzeum udvarán	11.
Tisztítás és konzerválás után a kövek a pincében	13.
Flaschenzug	13.
A római lapidárium elrendezése	15.
A Bruck-Ujfalui római temető helyrajza	19.
Alló férfialakos síremlék (12)	21.
Svadru síremléke (6)	25.
Háromalakos síremlék (11)	27.
Valerius Caianus márvány síremléke (13)	29.
Tisztításra a múzeum udvarán került sor	33.
Festékszennyezés Venisa és Gavra (4) síremlékén	35.
Síremlékek (9 és 8) a munka megkezdése előtt	37.
A Bruck-Ujfaluban feltárt második sír	39.
Publius Aelius sírtáblájának (14) töredéke	41.
Publius Aelius síremléke a restaurálás előtt	43.
Kőpusztulási formák Publius Aelius síremlékén	45.
A római feliratos kövek metszete	48.
Sötér Ágost a terepen	53.
A római birodalom a III. század elején	59.
Pannonia térképe a 214. évi határmódosítás után	61.
A limes-út egy szakasza az őrtornyokkal	63.
Modrovits János térképe	65.
Későrómai hídfőállás alaprajza	67.

A 11.-45. oldal ábráit Lebó Ferenc készítette.
A 48. oldal ábráját Dr Nagy Györgyné rajzolta.
Az 53. oldal fényképe a Hansági Múzeum fotótárából való.
Az 59.-67. oldal ábrái Visy (1989) könyvének ábraanyaga alapján készült.

A római kőtár megnyitása

(1989. október 17.)

Hölgyeim és Uraim!

Kedves Vendégeink!

A Hansági Múzeum és a Mosonmagyaróvári Városvédő Egyesület nevében tisztelettel köszöntöm Önöket, akik meghívásunkat elfogadva (80-85-en voltak!), a Múzeum kőtárának megnyitását megtisztelték megjelenésükkel.

Mint ismeretes, városunk és az egykori Moson megye területe is a római birodalom része volt, amit éppen e kőtár anyaga is bizonyít. Jelentős művészet- és helytörténeti értéke van ezeknek a köveknek, amiket a Múzeum rég volt igazgatója, Tápió-Sápi Dr. Sötér Ágost a múlt században kutatott fel Moson megye egész területén, és gyűjtötte ide városunkba, ahol a Múzeum 1912-ben elkészült épületének előcsarnokában kerültek első ízben kiállításra.

Az épület 1950-es években zajló renoválása során a kiállított kőtári anyag a Múzeum előkertjében került elhelyezésre, mostoha körülmények közé.

Városunk Egyetemének azidei rektora, Dr. Márton Géza professzor - értékelve e gyűjtemény helytörténeti jelentőségét, és felmérve a kedvezőtlen elhelyezésből várhatóan származó pusztulás veszélyét - 1968-ban, az Egyetem várépületében adott lehetőséget a kőtári anyag elhelyezésére. Bár ez szükségmegoldás volt, mert ez alkalommal még nem sikerült megteremtteni a bemutatás és látogatás megfelelő és szakszerű körülményeit, mégis igen jelentős volt a kőanyag további megőrzése érdekében.

A költár története pár évvel ezelőtt íródott tovább, amikor **Moldoványi Géza**, a Hazafias Népfront Városi Bizottságának titkára kezdeményezésére, a Városi Tanács eredményes támogatásával kialakították a **Hansági Múzeum** e képtár-épületét, aminek alagsorában kínálkozott a lehetőség a lapidárium létrehozására.

Ekkor **Figler András**, a Múzeum igazgatója, és **Lenzsér Imre**, Egyesületünk Városszépítő Szakosztályának vezetője javasolta e lehetőség értékes kihasználását, miértis Egyesületünk Közgyűlése 1988. tavaszán úgy határozott, hogy az Egyetem váróépületében tárolt római kövek végleges és szakszerű bemutatására alkalmas költár itteni kialakítását jelentős anyagi hozzájárulással és társadalmi munkával fogja támogatni; Propaganda Szakosztályunk pedig a költár bemutatását célzó írott anyagokat egyesületi kiadványban összefoglalja és közreadja.

A szándékot, az elhatározást tett követte. **Lelkes** és hozzáértő megvalósítókra találtunk, és így - **Dr. Szőnyi Eszter** muzeológus szakszerű útmutatásai alapján, **Schopf Mártonnak** az építészeti megoldásokat irányító munkája révén, és **Lebó Ferenc** szobrászművész keze nyomán - íme, előttünk a mosonmagyaróvári **Hansági Múzeum Kötára**.

Engedjék meg, hogy e, valamennyiünk számára örömteli alkalommal, Egyesületünk Elnöksége nevében ezúton is köszönetet mondjak a kezdeményezőknek, **Figler Andrásnak** és **Lenzsér Imrének**; a kivitelezőknek, **Dr. Szőnyi Eszternek**, **Lebó Ferencnek**, **Schopf Mártonnak** és munkatársainak, a jánossomorjai TÖVÁL dolgozóinak. Külön is köszönöm **Nagy Mihály** egyesületi alelnökünknek a megvalósítás során felmerült műszaki igény szakszerű és pontos kielégítését, valamint - a megvalósítást a háttérben segítő - **Dr. Nagy Györgynének**, az Egyesület Városszépítő Szakosztálya helyettes vezetőjének a fáradozását, aki egyben szerkesztője a költárról készülő kiadványunknak, aminek címlapját

ugyanaz a római kori síremlék díszíti, ami a mai meghívónkon is látható Karczaginé László Enikő grafikája alapján.

Hölgyeim és Uraim!

E rövid visszaemlékezéssel megnyitom a *Hansági Múzeum* római kőtárát, és megőrzésre és gondozásra átadom a Múzeumnak.

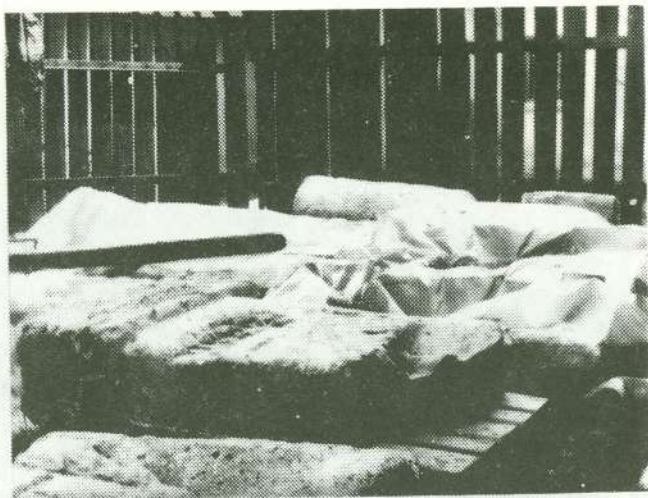
Egyesületünk a kőtárért

A mosoni síkság sok viszontagságot megélt két évezredes kultúrális emlékei azok, amelyeknek méltó környezetbe helyezéséhez igyekeztünk anyagi, műszaki és szervezési munkával hozzájárulni. Ezeknek a kőbe vésett üzeneteknek állandó kiállítását tervezte a múzeum, amihez mi támogatólag csatlakoztunk. A várépület földszinti folyosóján 1968-ban kialakított lapidarium mára már nem felelt meg a gyönyörködtetés, ismeretterjesztés funkciójának, már csak azért sem, mert kevesen tudtak létezéséről.

Elhelyezésére a múzeum képző- és iparművészeti tára - a Cselley-ház - épületében került sor. A gazdálkodási céloknak is jól szolgáló ház egykori, talán boros pincéje a város építészetileg kellemesen kialakított, egyik legszebb pincetere. A téglalap alaprajzú, vakolatlan, téгла dongaboltozattal fedett, az udvarról jól megközelíthető, még természetes megvilágítással is rendelkező helyiség szinte kőtár létesítésére teremtbőbött.

Városszépítő Szakosztályunk - a múzeum szakembereivel összefogva - látott neki az áttelepítés terveinek elkészítéséhez. Szakosztályunk építészei először felmérési, majd - a múzeum előzetes tervei alapján - kiviteli terveket készítettek. A tervezés során figyelembe vettük a sírkövek méreteit, formáját és állapotát, amihez a kövekről készült fotókat, leírásokat is felhasználtuk.

A pince szerkezetét, felületképzését eredeti állapotában kívántuk megtartani. A kőemlékek elrendezésénél Dr.Szőnyi Eszter tervei alapján indultunk el. Meg kellett tervezni a posztamensek alapozását, burkolását, szélességi és magassági méreteit. Mivel nem közvetlenül a fal mellé kerülnek az emlékek,

A római kori kőanyag a munka megkezdésekor a múzeum udvarán
Egy telet a szabadban vészeltek át, raklapokon, fóliával le-
terítve. A fólia alatt bepárasodott kövekre ekkor telepedett
moha- és algaréteg.
A részek összepróbálására és a kiegészítések tervezésére itt
került sor.

mint eddigi kiállításai esetében, a kötélemek kialakítása is fejtörést okozott.

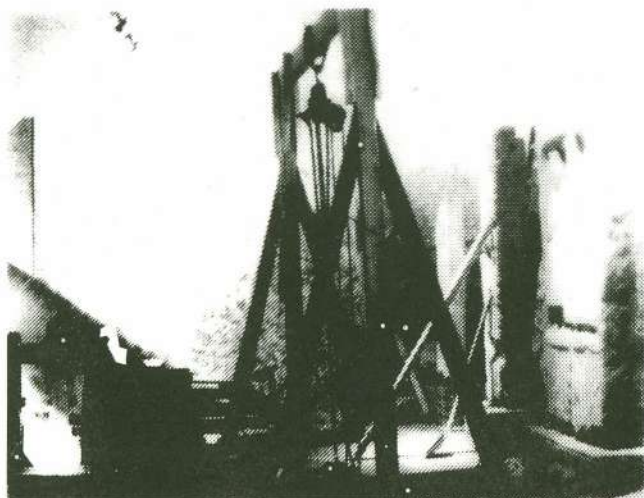
A talapzat anyagának megválasztásánál a belső tér - már meglévő - felületeihez igazodtunk. A felületektől elvárjuk, hogy jó háteret adjanak a kiállított tárgyaknak, de igényességük mellett se uralkodjanak el azokon. Ezért is a hézagolt téglaburkolat mellett döntöttünk, a méreteket pedig a téglaméret többszörösében határoztuk meg.

A tervek elkészítése után határoztuk meg a megvalósítás ütemét, és kijelöltük az egyes munkák felelőseit. A munkálatokat 1988. májusában kezdtük. Először az alapozást és a talapzatok igényes burkolását végeztük el. Mivel a pince padlóburkolata már korábban elkészült, azt úgy kellett felbontanunk, hogy elemeit a helyreállításkor újra fel tudjuk használni. A posztamensek elkészülte után bontottuk ki a köveket a várban és szállítottuk át. Ez nagy körültekintést és alapos előkészítést igényelt, mert a terep alkalmatlan volt gépi mozgásra, a kövek súlya viszont elérte a 6-7 mázsát is. Nemcsak kézre-lábra, de a kövek épségére is vigyáznunk kellett. Az átszállítás fegyelmezett és nehéz fizikai munkájában a járnossomorjai TÖVÁL dolgozói mellett a múzeum erősebb nembéli munkatársai is részt vettek.

A rendeltetési helyre érve újra csak kézi erőre szorultunk, mert a múzeumudvarba a Bástya utcai kapun sem sikerült a teherautóval behajtani. A FLEXUM targoncájával szállítottuk be a köveket, ideiglenesen az udvarra. Itt szakszerű letárolással, raklapokon, fóliás leterítéssel várták a restaurátori munka megkezdését. Sajnos, erre az átszállítás esztendejében már nem került sor. Az eredetileg restaurálással megbízni kívánt mester - Köfalvi Imre győri vállalkozó - hosszas betegeskedés után januárban meghalt. Az új vállalkozó - Lebó Ferenc szobrász-restaurátor - ezidőben katonai kötelezettségének tett eleget, így a munkához csak 1989. májusában fogha-

Tisztítás és konzerválás után kerültek a kovek a pincébe, ahol a talapzatra emelésig fahasábokon "pihennek".

Az emlékek talapzatra emelésénél használt flaschenzug.

tott. Árajánlatát és restaurálási, konzerválási elképzeléseit a Műemléki Felügyelőség zsürije elfogadta, s így a megbízásnak további akadálya nem volt.

A restaurátor a köemlékek megtisztítását, konzerválását, az illesztések megtervezését még az udvaron elvégezte. A már majd teljesen felújított köveket ezután kellett leszállítanunk. Az adottságok miatt ismét a hagyományos módszert kellett választanunk. Az udvaron görgőkön mozgatott köveket a lépcsőn pallóterítésen csusztattuk le. Itt a talapzatra állítás kényes munkáját speciális emelő (Flaschenzug) elkészítésével kívántuk megkönnyíteni, de a helyszűke és a munka természete miatt nem minden esetben tudtuk alkalmazni. Újra csak kézi erővel emeltük és illesztettük a köveket. A csapok és bilincsek elhelyezésére is ekkor került sor. Ha e kényes feladathoz a szakiparosok türelme nem bizonyult elégségesnek, a Nepomuki szoborcsoport rekonstrukcióján dolgozó restaurátor kolléga - Szeremley Péter - ugrott át segíteni.

Ezzel a lapidarium létesítése kapcsán felmerült műszaki teendők elkészültek. Közben a múzeum megrendelésére a központi fűtés csöveit is befektették és le is festették; a terem kitakarításával a műszaki átadásra kész volt a pince. Közben a köveken kellett még az utolsó simításokat elvégezni, a statikailag szükséges kiegészítéseket elkészíteni feliratokat elhelyezni ahoz, hogy a megnyitás a meghirdetett időben megtartható legyen.

Mi, akik a munkában részt vettünk, úgy érezzük, ismét Egyesületünk céljához méltó, szép feladat részesei lehettünk, és a ráfordított anyagi, fizikai és szellemi erővel sikerült e hányatott sorsú kőtár - reméljük - végleges helyét és formáját kialakítani.

A római lapidarium elrendezése

A kövek számozása megegyezik a dolgozatokban hivatkozottakkal

Római lapidárium

Az ember régi vágya, hogy neve és tettei az utókorra hagyományozódva "örökre" fennmaradjanak. Az írásbeliség elterjedésével ennek legegyszerűbb módja a felirat állítás lett. A kő, mint az egyik legidőtállóbb anyag, kiválóan alkalmas erre a célra. A római provincia, *Pannonia* területén hivatalos jellegű feliratok őrzik középület emelését, utak építését és javítását, a császár és az állami kultuszok tiszteletének bizonyítékait. A magánszemélyek által állított feliratok között leggyakoribbak a siremlékek, amelyeket a hozzátartozók kedves családtagjaiknak - emlékük fennmaradása érdekében - állítottak.

A régiségek gyűjtésében nagyon korán meghatározó szerepet játszottak a régmúlt korok faragott kövei. Nemcsak azért, mert hosszú ideig megmaradtak, hanem mert faragványaik gyakran esztétikailag, művészi értékük miatt is feltűntek. A kőbe vésett írás megfejtése pedig mindig is izgatta, érdekelte az embereket.

Az első terem

Az első teremben azokat a kőemlékeket állítottuk ki, amelyek valamiképpen a katonasághoz köthetők, és nincs kapcsolatuk a halotti kultusszal.

Az (1) és (2) feliratos kőtábla eredeti lelőhelyét, sajnos, nem ismerjük. Mindkettő a magyaróvári vár kapubejáratának falába volt befalazva legalább kétszáz éve. Az időjárás viszontagságai miatt állaguk igen megromlott, ezért a kőtárban helyezzük el azokat. A kapubejárat alatt másolat elhelyezésével nemcsak a hely hangulatát kívánjuk megőrizni, hanem az eredetire utalva a kőtárra is felhívjuk a figyelmet.

Mindkét követ a XIV., *Gemina legio* katonái állították. A csapat legközelebbi biztos állomáshelye Carnuntum (Deutsch-Altenburg, Petronell) volt. A két feliratos kő magyaróvári előfordulása alapján a legionak *Ad Flexum*-i tartózkodását is feltételezték, ez azonban nem bizonyított. Az (1) kő szövege:

LEG.XIIII G.M.V.	Publius Fannius Maximus
PFANNI	százada, a Mars (hadisten)
MAXSIMI	segítségével győzött XIV.
	Iker legióból

A felirat rendeltetését nem ismerjük, a töredékes szöveg csak az állítók kilétéről ad tájékoztatást, a köemlék készítésének célját nem tartalmazza.

A (2) kő az isteneknek állított emlék, szintén nem tudjuk, hogy milyen alkalomból. Töredékes, amit az is bizonyít, hogy az istenek felsorolásából hiányzik *Juppiter*, a római államvallás fő istene, a capitóliumi triász fő alakja, akinek említése kötelező volt minden katonai feliraton.

A (2) kő kiegészített szövege a következő:

(I O M)	(A legnagyobb és legjobb Juppiternek),
IVNONI REGINAE MI	Juno királynőnek,
NERVAE CETERISQVE	Minervának, a többi isteneknek és isten-
DIIS DEABVSQ GENIO	nőknek, valamint a Mars által győzött
LEG XIIII GEM MV	XIV. Gemina (legio) védőszellemének.

A római birodalom többek között jól kiépített úthálózatáról is híres volt. Máig él a mondás: Minden út Rómába vezet. Az utak vezetését gondosan megtervezték; igen szakszerűen, e-

rős alapozással, az esetek nagy részében szilárd burkolattal, vízlevezető árkokkal megépítették. Az utak mentén postaállomások, lóváltó helyek tették kényelmesebbé, biztonságosabbá, gyorsabbá az utazást. A jobb tájékozódás érdekében az utakon meghatározott távolságra mérföldköveket állítottak, amelyeken a legközelebbi várostól mért távolságot jelölték, római mérföldben. Az ilyen mérföldkövek egyben jó alkalmat szolgáltatnak egy kis propagandára is. Szerepel rajtuk az útépítő vagy útjavító császár neve - összes titulaturájával, címével - és az év, amelyben az építkezés történt. Az utak építése első sorban katonai céllal, katonai feladat volt.

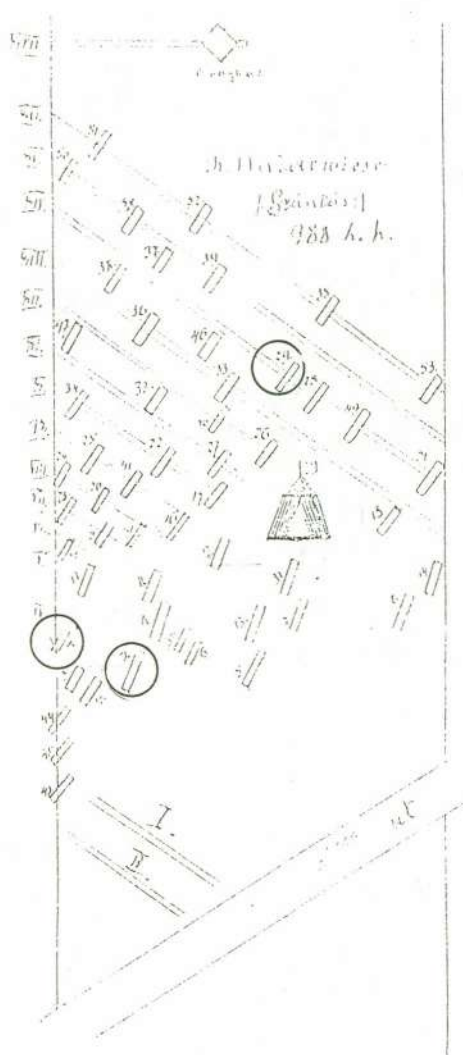
A (3) kövünk ilyen mérföldkő. Feliratából mindössze néhány betű maradt meg, gyakorlatilag olvashatatlan. Maga a kő Nezsider vidékéről származik, a II. században állították.

A második terem

A második teremben a halotti kultusz emlékeit, sírköveket és síremlékeket állítottunk ki. Az itt bemutatott kőanyag legnagyobb része múlt századi gyűjtésből származik.

Külön egységet képeznek azok a kövek (4 - 12), amelyek Sötér Ágost Bruck-Ujfalu-i (Bruckneudorf) ásatásából származnak. Az 1899-ben Haidewiese-n lefolytatott ásatáson 54 késő-római sírt tárt fel. Ezek közül háromban (1., 2., 29. sír) a halottakat régi sírkövekből összeállított "koporsókba" tették.

Az 1. sírból származik a (6) és (8) kő. Ezek a sír két végét alkották. A (12) kő a sír fenekét képezte. Ez utóbbi esetében valamilyen keveredés történt, u.i. Sötér egykori jelentésében (Dr. Sötér Ágost: A Bruck-Ujfalu-i ásatásról. Arch. Ért. Új folyam XIX. 1899. 341-351 o.) egy hasonló, de a mi

A. A BRUCK-ÚJFALU-I RÓMAI TEMETŐ
HELYRAJZA.

A Bruck-Újfalu-i római temető helyrajza

A köemlékek az 1, 2 és 29 számú sírokból kerültek elő

(12) kövűn:kel semmiképpen nem azonos, álló alakot ábrázoló faragott kő fotója szerepel. Utólag már lehetetlen eldönteni, hogy hol történt a tévedés: Sötér fotózott-e más követ, vagy a múzeumba szállítottak be hasonlót, de egy másikat?

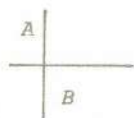
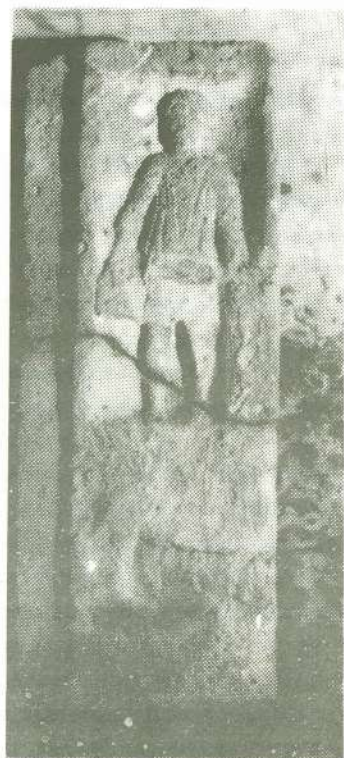
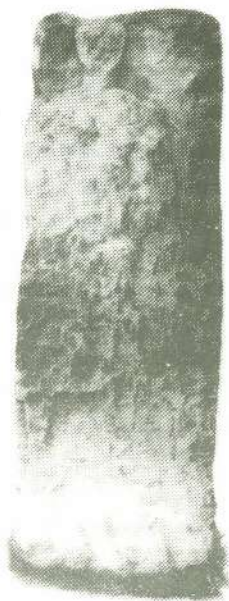
A 2. sír fedőlapját a (4) kő képezte. Ez a kőemlék már 1899-ben töredékesen került elő, ugyanis a sírt a fedőlap bezúzása után kirabolták.

A későrómai temetkezéseknél a korábbi sírköveket csak építőanyagként kezelték, ezt bizonyítja a hosszában kettévágott (11) kő, amelyet a 2. sír két oldallapjaként alkalmaztak, amint ez Sötér eredeti felvételén jól látszik. Ennek a sírnak a fej- és lábvégi kőlapjai szintén egy korábbi sírkő szétfűrészelt darabjai voltak, ezek azonban a gyűjteményünkben nem szerepelnek.

A 29. sír fedőlapja töredékes volt, ebből az (5) sírkőtöredék került a múzeumba. A kőlapokból összeállított sír jobb oldalát a (9) kő alkotta, amelyet megkíséreltek keresztben kettévágni, de a munkát abbahagyták. A sír bal oldalát a (10) kőből alakították ki, fejevégi rövid oldalát pedig a (7) kő képezte.

Feltűnő, hogy az újrafelhasznált sírköveken a halottak arca felismerhetetlen. Ez alól mindössze a két gyermeket ábrázoló sztélé kivétel. Nem valószínű, hogy ezeket az arc-szerűléseket a természetes elhasználódás okozta, sokkal inkább az eltemetettektől való félelem, akik esetleg megbosszulhatják jogos tulajdonuk - a sírkő - más célra történő felhasználását. Az arckép megsemmisítése a későrómai - esetleg már keresztény - időszakban magyarázható a pogány hatás elhárításának szándékával is.

Mindhárom későrómai sírt feldúlták és kirabolták, keltezésükre a temetkezési formán túl a sírokban felejtett III. és IV. századi pénzek utalnak.

Álló férfialakos síremlék (12)

A/ Sötét jelentésében szereplő fénykép.

B/ A múzeumba bekerült síremlék

A másodlagosan felhasznált kövek az I. századból származnak, ez alól az (5) kivétel, amelyik a II. századra keltezhető. A sírkövek feliratain szereplő nevek és a domborműveken kifaragott alakok viselete alapján valószínűsíthető, hogy a síremlékeket a bennszülött kelta lakosság állíttatta elhunyt hozzátartozóinak.

A római hódítás előtt Pannonia területén nem volt szokásban a sírkőállítás. Valószínűnek tarthatjuk azonban, hogy a korábbi időszakokban is megjelölték a hozzátartozók sírját, állítottak valamiféle sírjelet, esetleg pusztuló szerves anyagból, amelynek régészetiileg megfigyelhető nyoma nem maradt. Különösen valószínű, hogy a Carnuntum (Deutsch-Altenburg) és Savaria (Szombathely) közötti területen élő kelta bój törzsnél így volt, különben nehezen magyarázható, hogy már az I. században, tehát a római foglalatást közvetlenül követő időszakban átvették és nagy elbájosítással alkalmazták a sírkőállítás szokását. A sírkövek lapos megmunkálása, a gyakran szinte karc-szerű vésések a felfaragást juttatják eszünkbe, nem beszélve az oszlop alakú - tehát farönköt utánozó - kelta szobrokról. Ugyanígy fa előképre utal a sírkövek festése is. Ismerünk kelta területről olyan sírkövet is, amelyen a halott képét csak festéssel - domborműves faragás nélkül - táblaképszerűen ábrázolták. Mindezek alapján úgy gondoljuk, hogy a bój törzsnél - a római foglalatást megelőző időkben - fából készült sírjeleket használtak. Innen már csak egy lépés volt átvinni a római jellegű kőanyag alkalmazását és a latin nyelvű feliratokat.

Az I. századi bennszülött sírkövek leginkább szembenéző, teljes alakot vagy mellképet mutatnak. A nőket igen gyakran jellegzetes "népviselőben" ábrázolták. A domborműves ábrázolások alatti feliratokon a bennszülöttek névanyagán kívül latin nevek is szerepelnek. E nevek alapján kimutatható, hogy a törzsi vezető réteg tagjai közül sokan már az I. században polgárjogot nyertek, és ezáltal a római birodalom teljes jogú tagjaivá váltak.

A kőemlékek leírása

A (4) tympanonos záródású, rozettadíszes sztélé. A tympanon alatt oszlopokkal határolt félköríves záródású fülkében álló gyermekalak. A jobb oldali (a kövön lévőek helyébe képzelve magunkat) rövid tunika alól kilógó hosszabb szoknyát hord, haját copfba fonva, a fej körül koszorúba feltűzve viseli. A bal oldali töredékes alak ruházata térdig érő. A domorműves ábrázolás alatti felirat szövege a következő:

VENISA DOMION	Venisa Domio
IS.F.ANN:IIII. ET.GAVRA	lánya élt 4 évet és Gavra
DOMIONIS.F.AN.III.	Domio lánya élt 3 évet
H . S . S	nyugszanak itt
DOMIO. P.P.	Domio, az apa emeltette (a síremléket)

Az (5) sírkőnek csak többszörösen profilált keretben elhelyezett feliratos töredéke maradt ránk. A gondosan előre megvonalazott, szépen vésett, ligatúrákat (betű-összevonásokat) tartalmazó szöveg a következő:

.....RO	(Flavius) Ro-
. ANO SOCERO	(manus)nak, apósának
ET FL. IVTVRNE.SOCRV	és Fl(avia) Juturnának, anyó-
VI.T.FL.HILARIO	sának T(itus) Fl(avius) Hilario
SIBI.VIVVS.ET CO	saját magának életében és fele-
NIVGI.CARISSIME	ségének a legkedvesebbnek
F. C.	á(lította az) e(mléket)

A (6) egy sírkő felső részének töredéke. A követ két oldalán másodlagosan leszűkítették, a feliratos mezőből csak egy sor maradt. A lapos tympanont a közepén elhelyezett rozettadísz két oldalán stilizált levélmotívumok töltik ki. Alatta csipkézett szélű, bemélyített, félköríves záródású fülkében a halott nő portréját faragták ki. A szembenéző alak

karjait a mellén keresztbe helyezi. Fején turbánszerű fejfedő, amelyről két oldalt fátyol omlik alá. Jellegetes kelta ékszerek, nyakperec, karperecek és szárnyas fibulák egészítik ki öltözkését. Felirata:

SVADRV ADNAMI

Svadru, Adnamus (leánya)

A (7) egy sírkő felső részének töredéke. A sztéle felső, záró részét és oldalait lefaragták, a feliratos mezőből két sor és a harmadik töredéke maradt meg. Fejük erősen sérült, a felsőtestek is nagyon kopott, rossz állapotban maradtak meg. A bal oldali alak hölgy, nyakperecet, karperecet és szárnyas fibulákat visel. Felirata:

VIA. AMVLIV V

(Fla)via Amuliu benn-

NACLVS.ANN

szülött, (élt) ... évet

A (8) szintén egy sírkő felső részének töredéke. Az eredeti síremlék bal oldalát és valószínűleg a felső részét is másodlagosan lefaragták, a feliratos mezőt kettévágták, a szövegből csak két sor maradt meg. A domborművön szembe néző togás férfi mellképe látható. Az arc domború részei hiányoznak; jobb kezét a vállához emeli. A toga redőit sematikus bekarcolások jelzik. Felirata:

BVSSVRO.AT

Bussuro At(t)ua

VAE.LIBERTVS

felszabadított rabszolgája

A (9) félköríves lezárású sírkő, mélyített fülkében szembenéző női mellképpel. Fején felfele kiszélesedő prémszalapot visel, öltözkését két vállán kisméretű (trombita-fejes?) fibula díszíti, a jobb oldaliról karika csüng alá. Kezét a szokásos tartásban helyezték el, jobbujában orsót fog. Az arca sérült, csupán a bennszülött ábrázolásra jellemző mandulavágású szemek maradtak meg. Felirata:

BELATVSA CAV

Belatusa Cautus

TI L BOIVS POS

felszabadított rabszolganője

ANDRV XXX

- aki 30 évet élt -

HIC SITA

nyugszik itt.

EST

Boius állította (a síremléket)

M: 74 cm

Sz: 57 cm

V: 17 cm

Svadru síremléke

A (10) háromszöges lezárású sírkő, bemélyített, fülkeszerű képmezőjében szembenéző álló fiúalakkal. A rövid tunikát és bal vállon átvetett köpenyt viselő figura jobb kezét mellére helyezi, a balt a hasán nyugtatja. Az arcon jól megfigyelhetők a mandulavágású szemek. A portréval kitöltött felület alatti mezőben egészen lapos kivitelű dombormű: lovászfíú lovat vezet. A rosszul olvasható, erősen kopott felirat a következő:

C O M A L V S	Comalus,
VERCIOVI F ANORV	Verciovus fia,
M II HSE PATR POS	élt 2 évet itt nyugszik Apja állíttatta
MOGIO ANORV III HSE	Mogio élt 3 évet itt nyugszik

A (11) háromalakos sírkő. A követ a másodlagos felhasználáshoz (későrómai síremlék oldalaihoz) középütt hosszában kettévágták, ennek következtében a középső alak és a felirat középrésze hiányossá vált. Ezen az emléken látszik a legszembetűnőbben a bennszülött sírkövek azon sajátossága, hogy festették a faragott köveket. A felületet előbb stukkószerű gletteléssel látták el, majd erre vitték fel a színeket. A jobb oldali nőalak haján és mindkettő ruházatán sárga és vörös festéknyomok láthatók. A felirat szövegének vörös színezése pedig szinte sértetlenül megmaradt.

A domborműves ábrázolás lekerekített sarkú, négyszögletes fülkében három ülő alakot mutat. A bal oldali férfi hosszú felsőruhája felett rövidebb, lekerekített elejű köpenyt visel. A nők hosszú ingük fölött négyszögletes kivágású, köténszerű, az ingnél valamivel rövidebb ruhadarabot hordanak, amelyet a két vállon átvetett kendő egészít ki. A ruházatot mindkét alaknál a szokásos bennszülött ékszerek díszítik: karperecek, nyakperek, szárnyas fibulák. A jobb oldali, épebben megmaradt figura arcból kifésült, fejtetőre felhúzott frizurát visel. Mindhárom alak arca sérült.

A domborműves ábrázolás alatt elhelyezett felirat képe

M: 179 cm

Sz: 116 cm

V: 24 cm

Háromalakos síremlék (11)

és fordítása a következő:

IVNIA COCCEIAE PVERAE SANC	Junia Cocceiának, a jámbor leányzónak
ANN XX HIC SITA EST GALLVS PAT	aki 20 évet élt, itt nyugszik, Gallus az
FILL AE PIENTISSIMAE SIBI ET	apa állította legszeretetre méltóbb lányá-
CONIVGI VIVI POSIERVNT	nak, feleségének és önmagának életében
	(az emléket)

A (12) feltehetőleg egy többalakos sírkő töredéke. Álló, szembenéző, szakáltalan férfit ábrázol. Az igen kopott alak ruhája hosszú ujjú, térdig érő tunika. A kő alsó részén átfaragás nyomai láthatók. Felirata nincs.

Az eddig látott sírkövektől nemcsak anyagában, hanem művészi kivitelében is lényegesen eltér a (13) sztélé.

A sírkövet 1961-ben Péter György kőfaragó adta át a múzeumnak, aki azt Mosonszentmiklóson vásárolta. A miklósi eladó semmit sem tudott a régiség eredetéről. A gondos kutatás azonban kiderítette, hogy a sírkő egyike azoknak a köveknek, amelyek 1937-ben Mosonszentmiklóson - Moller János földjén - római kősírok tartozékaként kerültek elő, ahogy arról annak idején a helyi sajtó - a MOSONVÁRMEGYE - is beszámolt.

A (13) sírkövet nem sztéléként felállítva, hanem kőlapból összeállított sír elemeként használták, míg a földből kikerülve síma, kemény lapján a kacsáknak vágta a zöldet.

Ókori sorsa legalább annyira hányatott volt, mint újkori története. Felületes szemlélőnek is feltűnhet az utólagos, esetleg többszöri átfaragás.

A síremlék anyaga fehér márvány, amelyet csak a DNy-pannoniai műhelyek használtak. Ugyanerre a vidékre utal a kő eredeti díszítménye is. A téglalap alakú sztélé felső harmadában tympanont faragtak ki. A fölötte lévő területet mancsaikkal állatfejet tartó oroszlánfigurák töltik ki (a bal oldali

M: 165 cm

Sz: 82 cm

V: 16 cm

Valerius Caianus márvány síremléke (13)

oroszlán töredékes). A szöveges mező és a tympanon közötti területen állatfríz - két befelé rohanó kutya között kis fa alatt ülő két másik állatt- kapott helyet. A feliratot oszlopok keretezték, ezek igen sérült - lever - állapotban maradtak meg. A sírkő alján két medúzafej között griff ábrázolás látható. A sírkő eredeti állapotában a tympanon közepén nem volt portré. A férfi mellképét az utólagosan bemélyített fülkébe, amellyel a tympanon keretelését is áttörték, később faragták bele. A szembenéző tunikás férfi arcát a későbbi időkben - minden bizonnyal szándékosan - felismerhetetlenné tették.

A kő domborműves díszítésével, gondos kivitelezésével szemben a rajta olvasható felirat vésése primitív, szövegelhelyezése rossz, a rendelkezésre álló helynek alig felét tölti ki, szövege is hibás. A vésés módjából, a szövegben előforduló formulákból a felirat vésésének idejét a IV. század első felére tehetjük. Nem sokáig állhatott azonban Valerius Caianus sírja felett, mert még a későrómai időkben újra - immár legalább harmadszor - felhasználták egy kőlapokból összeállított sír építőanyagaként. Felirata:

BONAE MEMO	Jó emléke-
RIAE VAL CAIAN	zetére Valerius Caianus
I MIL DVCEN AN	miles ducenariusnak
LX AVR CAIANILLA	aki 60 éves (állította) Aurelia Caianilla
PATRI PISSIMO	nagyon szeretett apjának

A miles ducenarius katonai rang volt 200 ember parancsnokát nevezték így.

A (14) egy nagyméretű síremlék több darabra tört maradványa, amit a terem hátsó falánál helyeztünk el. Nezsider (Neusiedler See) határából került elő, 1914-ben. Kora a felirat szövege és a stíluskritikai jegyek alapján a II. századra határozható meg.

A töredékes és igen kopott domborműves ábrázolás közepontjában álló meztelen, erőteljes férfialak Herculessel azo-

nosítható. Mindenképen mitológiai jelenetet, Hercules valamelyik kalandját kell látnunk az ábrázolásban. A kutatók véleménye azonban megoszlik afelől, hogy a gyengén kivehető, földre rogyott állatalakban a legyőzött erymanthusi vadkant, avagy az alvilág őrzőjét, a háromfejű Cerberust, vélik-e felismerni. Ez a kérdés a figura mai állapota alapján egyértelműen már nem dönthető el. Valószínűbbnek tartjuk azonban, hogy - mint az egyéb síremlékeken is gyakori - az alvilági ábrázolással van dolgunk. A monda szerint ugyanis a herosz leszállt a halottak birodalmába, hogy barátjának, **Admetosznak** önfeláldozó feleségét, **Alkesztiszt** - aki férj helyett önként vállalta a halált - visszahozza az életbe.

A felirat rendkívül töredékes. A fennmaradt részletekből mindössze annyi állapítható meg, hogy az isteneknek és az ősök szellemeinek dedikált szöveg családi sírfelirat, tehát több személynek állították. A családtagok egyike: Publius Aelius Sev (erus ?) Municipium Flavium Scarbantia, vagyis Sopron város tisztviselője volt.

A **Hansági Múzeum** római kőanyaga viszonylag kis darabszáma ellenére jól reprezentálja az általános pannoniai provinciális kőanyagot. A gyűjteményben katonai és polgári feliratok, a mindennapi élet tartozékai és a halotti kultusz emlékei egyaránt megtalálhatók. A síremlék-anyag, amelynek darabjai között az előkelő városi tisztviselő, a magas rangú katoná, a polgárjogot nyert bennszülött és a felszabadított rabszolga sírköve egyaránt szerepel, mintegy keresztmetszetét adja a római kori Pannonia lakosságának. A kiállítás a korábbi kori kelta őslakosság sírköveit tekintve **Nyugatmagyarország** legnagyobb gyűjteménye.

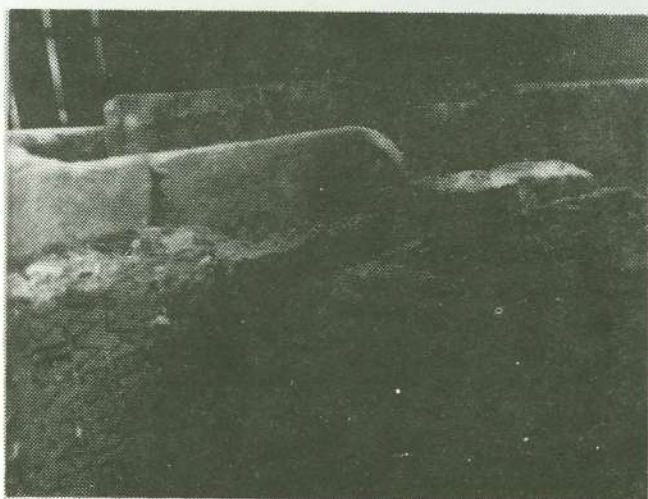
Restaurálás

A Hansági Múzeum és a Mosonmagyaróvári Városvédő Egyesület megbízásából restauráltam és konzerváltam a múzeum római kőanyagának tizenegy sírkövét, egy mérföldkövet, és később két feliratos követ.

Az emlékanyag nagyrészt Sötér Ágost ásatásai és gyűjtése eredményeként a volt Moson megye területén került elő. A kiállítás gerincét az 1899-ben Bruck-Újfaluban végzett ásatások leletei adják.

A Történelmi és Régészeti Egylet a Moson megyei múzeum épületét 1913. októberének végén avatta fel. Ekkor az előcsarnokban kapott helyet a római kötár. Az ötvenes években - az épület és a kiállítás átalakítása során - a kövek kikerültek az épületből és a múzeum udvarán helyezték el azokat, időlegesen. Az Agrártudományi Főiskola (Mezőgazdasági Akadémia, ma Pannon Agrártudományi Egyetem) 150. éves fennállásának ünnepségei keretében - 1968. májusában - a vár földszinti "lovagtermében" Vármúzeumot avattak. Ennek részeként, ismét egy előcsarnokban, kerültek a sírkövek kiállításra. Itt már szerepelt az 1961-ben a múzeum gyűjteményébe került szép fehér márvány is, Valerius Caianus siremléke, együtt néhány más korból származó kőemlékkel.

A Vármúzeum 1985-ben megszűnt, helyén számítógépközpontot alakítottak ki. Az 1989-ben megnyitott, szintén a várépület földszintjén helyet kapott állandó kiállítás már csak a tan-

Tisztításra a múzeum udvarán, a szabadban, védőtető nélkül került sor

Vegyszeres és vizes tisztításnál hasznos volt a szállításhoz alkalmazott és tárolásra hátrahagyott raklap.

A tisztítás során bukkant elő a Sötér Ágost által említett piros festés a betűkben. A körfelületeken cementezés és gipszesedés nyomai találhatók.

intézet multjával foglalkozik, így a kőtár további sorsa bizonytalanná vált. A várban történő elhelyezését már semmi nem indokolta, és mint ismeretlen kiállítóhelyet - gyakorlatilag - nem is igen látogatták.

A Hansági Múzeum bővítésével teremtdőött meg a hely, és nyílt lehetőség a kőtár új elhelyezésére, amely így egy helyen, a múzeum képzőművészeti és állandó kiállítási anyagához csatlakozva, ismét a széles közönség előtt vált látogathatóvá.

Az új kőtár kialakítása

A restaurátori munka megkezdésekor a kőanyag az új múzeum - a volt Cselley-ház - udvarán volt elhelyezve; pincéjében felfalazva a kövek elhelyezésére szolgáló posztamensek, felszerelve a világítás. A meglévő adottságokhoz és a megépített környezethez alkalmazkodva arra törekedtem, hogy a kiállítás egységes képet nyújtson, áttekinthető legyen.

Szerencsés lett volna, ha a kőtár tervezésekor, a régi elbontásakor is jelen van a restaurátor, aki ilyen módon végigkísérhette volna az egész folyamatot; a munkák más sorrendjének elfogadására is mód nyílhatott volna.

A kőanyag most első ízben került igen alapos, szakszerű helyreállítás elé. A kövek magukon viselték - a korábbi gyakorlatnak megfelelő - elhelyezés, kiegészítés nyomait, és egyéb behatásokét is. Az előző kiállítások lenyomataként három jól elkülöníthető cementfajtát lehetett a kőemlékek felületén megkülönböztetni. A kiegészítések és az illesztések ragasztóanyagaként is cementet használtak. A porlékonyabb kövek felületét néha teljes egészében cementtejes fröcskölés fedte.

Festékszennyezés Venisa és Gavra (4) síremlékén

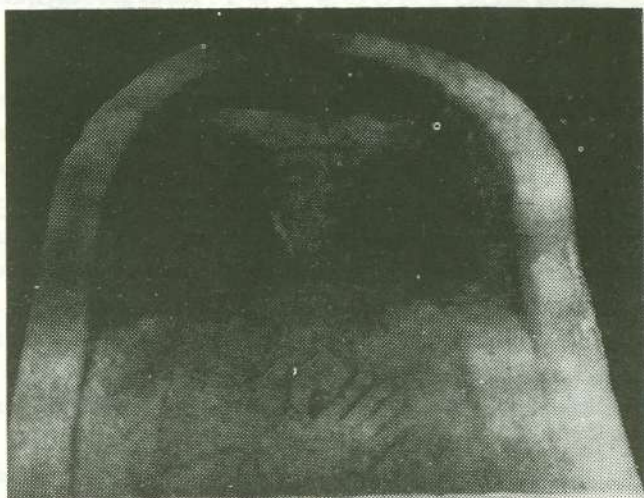
A minden síremléken előforduló festékszennyezést mechanikus és vegyszeres úton sikerült eltávolítani.

Ez a kőidegen anyag fizikai hatásokra (különösen erős felmelegedésre vagy lehülésre) másként viselkedik, ezért "felragja" a kő felületét.

A cementezésén kívül a kövek bomlásából származó gipszesedés (elfeketedő lerakódás, különösen a mélyedésekben) és festékcseppek fedték a kövek felületét. Mindegyik kővön előfordult minium és zöld olajfestékfolt. Venisa és Gavra sírkövén (4) még az illesztési felületek is festékekkel voltak beszennyezve. A festéken kívül még gyantafoltokat is találtam Hilario(5) és Bussuro(8) sírkövén. Ilyen szennyeződés legnagyobb mennyiségben Valerius Caianus márvány síremlékén (13) fordult elő.

A kövek kiállítási helyéről és az azt megelőző és követő átmeneti tárolás módjáról Pusztai Rezső nyugalmazott múzeumigazgató szóbeli közléseiből és megjelent írásaiból szereztem tudomást. A tárolási lehetőségek és kiállítási helyek ismeretében feltételezhető, hogy mikor és hogyan kerültek a különböző szennyező rétegek a kövekre, de eddig pontos dokumentáció és fotóanyag nem került elő a régi múzeumi kiállításról, tárolásról.

A dokumentáció, és benne a jó képi megjelenítés nemcsak az emlékek elhelyezése szempontjából - így kultúr- és gyűjteménytörténeti szempontból - lenne fontos, hanem mint olyan dokumentum, amely megmutatja a tárgyak állapotát, környezetét is. Ezekről a képekről az azóta bekövetkezett változásokat lehetne lemérni, ami szintén felbecsülhetetlen jelentőségű lenne. A megfelelő dokumentáció feleletet ad a helyreállítás során felmerülő kérdésekre, az eredeti állapotról, a beavatkozások helyére és módjára, a pótlások minőségére, stb; ezek alapján alkalmazkodni lehet a korábban használt anyagokhoz, eljárásokhoz.

A hátlapjukon tárolt síremlékek faragványjaiban megállt a víz
Belatusa síremlékének (9) mélyedésében vörös színű algafaj
telepedett meg.

Bussuro síremléke (8) a munka megkezdésekor.
A vizes mosás után tűnt elő a felületen a cementezés.

Másodlagos felhasználás

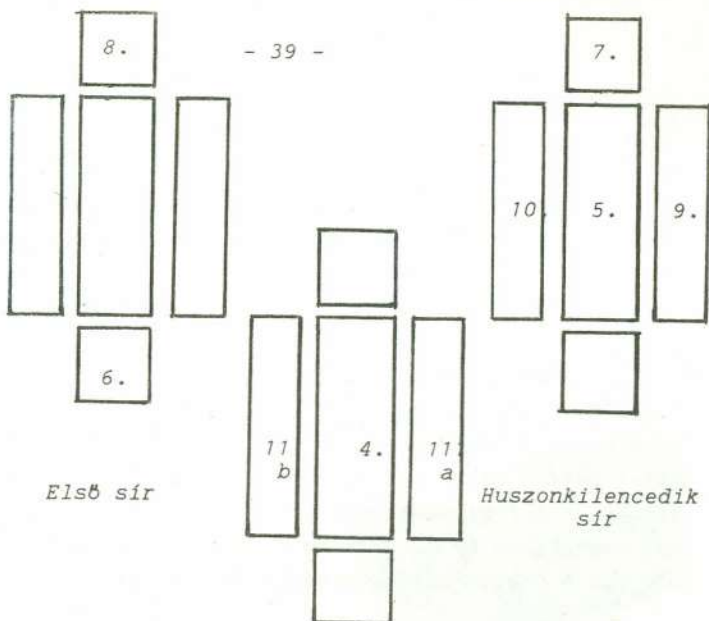
A síremlékek másodlagos felhasználásának szerepe volt a helyreállításban. Dr. Sötér Ágost (Archeológiai Értesítő, 1899. 341-349 o.) közléseire támaszkodva a restaurálás szempontjából átnéztem a mai gyűjteményben szereplő síremlékdarabokat. Sötér feltételezése szerint az I-II. századi kelta sírköveket használták fel később a rómaiak saját temetkezéseik céljára. A másodlagos felhasználás idejét a sírokban talált bronzérmék segítségével határozta meg. A római pénzérmék Probus és Gratianus közötti időszakból, vagyis időszámításunk szerinti 276-tól 383-ig terjedő időkből származnak.

A puhább, könnyebben faragható síremlékeket az újbóli felhasználás során feldarabolták. Általában ezek a darabok adták a kölapokból összeállított sírok fej- és lábvégeit, de a nagyobb méretű köveket hosszában is felezték, ilyen pl. a háromalakos sírkő (11), ezek a sírok oldallapját adták.

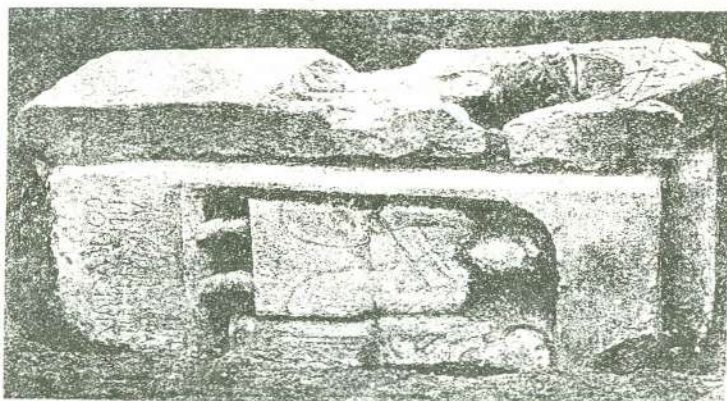
A kiállításon a 9-es számú Belatusa sírkövet is megkísérelték keresztben eldarabolni, de a kő szívóssága miatt felhagytak a próbálkozással, és egészben használták fel újra a bruck-újfalui sírmező 29-es sírjának jobboldali lapjaként, amiből Sötér arra következtetett, hogy a kelta temetkezési hely - a sírkövek elsődleges előfordulási helye - az ásatás közelében lehet, és elhatározta annak megkeresését is.

Dr. Sötér Ágost rendkívül érdekes leírása szerint elkészítettem a kőtárban található kövek másodlagos felhasználásának, illetve Bruck-Újfaluban történt előkerülésüknek vázlatát, amely régészeti és gyűjteménytörténeti szempontból is érdekes, és összevethető az emlékek kiállításban elfoglalt helyével, helyzetével.

A fentebb említett korabeli másodlagos felhasználás ismerete abban az elhatározásban erősített meg, hogy mivel a

Második sír

A Bruck-Ujfaluban feltárt második sír
(fotó Dr Sötér Ágost közléséből)

A római kőtar anyaga Dr Sötér Ágost Bruck-Ujfaluban végzett ásatásának leírása alapján (Archeológiai Értesítő 1889.)

A rajzokon lévő számozás a kövek kőtári elhelyezésének sorrendjét mutatja (l. a kőtár helyszínrajzát!)

kövek darabolásából származó sérülések is történeti jelentést hordoznak, ezeket elfedni nem szabad. A helyreállítás során ezért csak az eredeti felületek és festéknyomok megőrzésére és kibontására törekedtem. Kiegészítéseket csak statikailag indokolt helyen - alátámasztásként - és ott is tömörszerű formában alkalmaztam, amit a kőemlékek tömege és a kiállítás egysége indokolt.

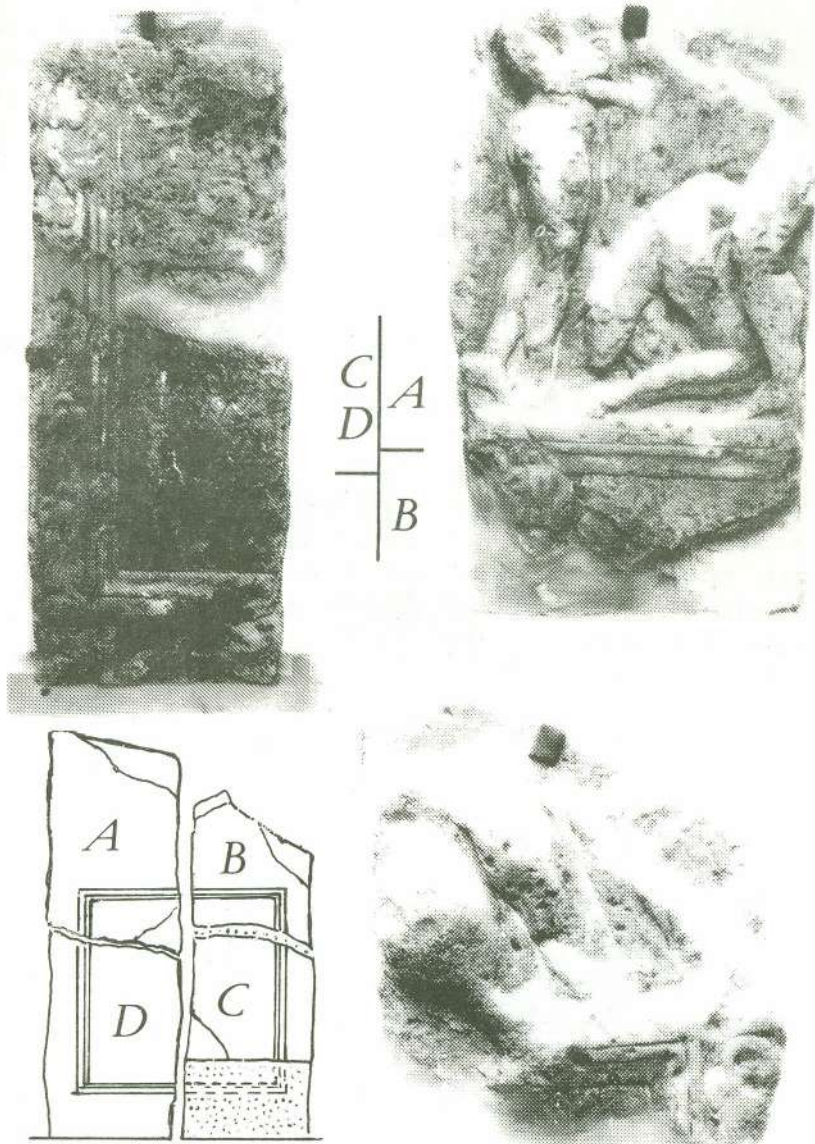
Ez a megoldás teljességgel követte a Velencei Charta útmutatásait, amely szerint a későbbi periódusok beavatkozásainak eltávolítását csak akkor tartja megengedhetőnek, ha azáltal sokkal jelentősebb, korábbi értékek mutathatók be. A hiányok kiegészítését csak akkor és olyan mértékben javasolja, amennyiben az egyértelmű bizonyítékokra támaszkodik, és nem válik uralkodóvá az eredeti felett.

A világ épített értékeinek megóvását célzó velencei megállapodást az Athéni Charta kibocsájtása előzte meg, mindkettő szövege a Műemlékvédelem című folyóirat 1964. évi 4. számában megtalálható.

A helyreállítás problémái

Az Álló Férfialak (12) anyaga lazaszerkezetű, üledékes mészkő; kagylók, csigák vázának összecementálódásával keletkezett. A munka megkezdésekor három darabban vettem át: ferdén keresztirányban két félre törve, és még egy kisebb darabja letörve. A törésfelületek szabálytalan, elmorzszálódott, cementtel összekentek voltak.

Az emlék talprészén a korábbi, a Vármúzeumból származó posztamens maradványai voltak; a kötömböt két bazalt utcaköre ültették, téglával futó sorban körbefalazták, majd betonnal körbeöntötték. A talapzat lefejtése után vált láthatóvá

Publius Aelius s. rtáblájának (14) töredékei

A Vármúzeum kiállítá án, darabonként külön posztamensen a C és D rész egymásra fordítva volt elhelyezve.

A rajzon a sírtábla rekonstrukciója, pontozással jelölve a statikailag szükséges kiegészítések, betűkkel jelölve a fotókon látható töredékek.

a többi síremléktől elütő csapolás, amely ugyanolyan formában a kötömb fejen is megtalálható. A két csapolás, valamint az, hogy az ábrázolás elcsúszik, a bal oldalon pedig tagozatszerű visszametszés található, és a felirat vagy felirathely hiányzik. Mindez arra enged következtetni, hogy ebben az esetben nem sztéléről (szálban álló síremlékről), hanem aediculáról (sírépítményről) van szó. E témáról bővebben Erdélyi Gizella: "A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon" c. könyvében (VI. fejezet, 85-113. oldal) olvashatunk. Ugyanebben a műben találtam analógiát a mosonmagyaróvári kőtárba kerülő kőemlékekkel:

az Aquincumi Múzeum 66.11.3. leltári számú,

a Magyar Nemzeti Múzeum 111.1868. leltári számú, és

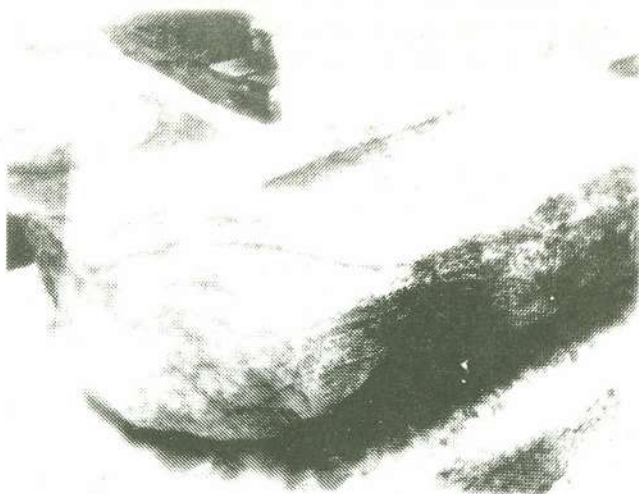
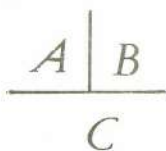
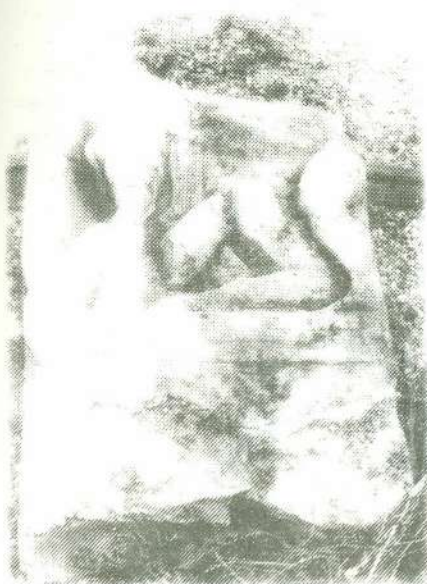
a Magyar Nemzeti Múzeum 26.1910.6. leltári számú

emlékei nemcsak méretükben, hanem ábrázolásukban is hasonlóak a tárgyalt emlékekhez; áldozati edényt vivő figurát ábrázolnak. Különösen az Aquincumi Múzeum aedícula-fala hasonlít a Hansági Múzeumban található emlékekhez. Nemcsak a figura tartása, de ruhájának redővetése is hasonló megoldású.

Erdélyi Gizella több példát is felsorol ebből a bennszülött lakosság körében is gyakran alkalmazott építménytípusból - az aediculából - melyet három oldalról határol fal, lefedése sík vagy tympanonos megoldású. Az emlék üregébe helyezték az áldozati ajándékokat.

A kőtár rendezésekor nem sikerült adatokat találni az emlék lelőhelyéről, így nem lehet biztosan tudni, hogy mi indokolja a figura láb részét fedő meszes habarcsréteget, melynek eltávolítása után a figura lábának élénk piros színezése tűnt elő. A kövek színezése, festése az ókorban elterjedt gyakorlat volt. A kőtár anyagában csak az ábrázolások mélyedéseiben és a betükben sikerült erre utaló nyomokat találni, majd rögzíteni azokat.

Publius Aelius sírtáblája (14) az előző kiállítási helyén, a Vármúzeumban, három különböző talapzaton, önálló da-

Mitológiai jelenetet ábrázoló síremlék
Publius Aelius sirtáblájának (14) töredékei a restaurálás
kezdetekor

- A. A figurális ábrázolás alatt "kiegészítés" téglával, ki-
kenés cementtel. A képen látható repedéseket a restau-
rálás során paraloiddal beinjektáltam.
- B. A síremlék felső része a szöveg keretezésével.
- C. A köttöredéken jól látható a közet rétegződése, melynek
lemezei mentén szétmállik, pusztul a kő. Az emlékek kő-
anyagát a Wacker-cég által gyártott Steinfestigerrel,
valamint paraloiddal konzerváltam.

rabként volt kiállítva. A két alsó darab, amelyen alig kivehető szöveg és indadisz fut, egy darabbá összecementezve szerepelt. Az összeillesztést bizonyára az indadisz és a nehezen kivehető szöveg motiválta. Nagyobb figyelem mellett feltűnt volna, hogy a felső darabon fejjel lefelé állnak a betük.

Az összeállításhoz nagy segítséget adott Erdélyi Gizella tanulmánya, melynek fotóján a múzeum régi kiállításán szereplő összeállított síremlék látható (Archeológiai Értesítő, 77/1950). A fotóval összevetve megállapítható, hogy az átvett darabok sokkal lepusztultabbak, lekerekítettebbek, a bontásoknál sérültek.

A nagyméretű síremlék anyaga lemezes szerkezetű, a lemezek függőlegesen, az ábrázolás síkjával párhuzamosan futnak. A lemezek a közet pusztulása során deformálódtak, elváltak egymástól, a rétegek metszetén az erősebb részek mellől lepusztultak a gyengébb kötőanyagúak. A közet réseit Paraloid-dal injektáltam be, a köanyagot pedig Steinfestiger-rel konzerváltam.

A két feliratos kő

A magyaróvári vár kapubejárata alatt elhelyezett római kori feliratos kővek (1),(2) áthelyezését már Sötér tervezte. A biztonságosnak tűnő, esőtől védett falfelületen elhelyezett két kisméretű mészkő felülete erősen lepusztult. A feliratok nehezen olvashatók. A felületet fekete koszréteg fedi, feltáskásodott; a felpúposodott részek leváltak, a lehullott kéreg mögött a közet porlékony. A feltáskásodás, a kéreg lehullása, a felület szennyezettsége, a foltosodás igen rontja a kő esztétikus megjelenését.

Kőpusztulási formák Publius Aelius síremlékén (14)

- A. Cement , téglakikenés a törésfelületen és a rétegződés mentén.*
- B. A rétegződést "kiemelő", a puhább részekre telepedett algaréteg.*
- C. A kőzet lemezeinek elválása a rétegek mentén*

A két felíratos kő a várkapu téglafalába külön szigetelés nélkül, cementes habarcs rögzítéssel olyan módon lett elhelyezve, hogy a szövegmező a fal síkjával egybeesik. Maga a fal nem szigetelt, nedves. A falba szövegsíkjáig süllyesztett kőtáblák minden oldallapjukon képesek nedvességet felvenni, és ezt a vízmennyiséget csak a szövegsíkon, a jelentést hordozó felületen tudják elpárologtatni. Ehhez a hatáshoz hozzá kell számítani azt is, hogy a mészkő porózusabb, likacsosabb szerkezetű az öt körülvevő téglafalnál, ezért úgy viselkedik, mint a téglafal szellőztető, párologtató berendezése.

Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a kővön átszűrődő víz oldja a kő alkotórészeit, és a téglából, a falból is magával viszi a feloldott ásványokat (salétrom, sók). A szövegmezőn kilépő víz a felületen lerakja az oldott sókat, gipszet. Ez ott kérget képez: megköti a levegő szennyezőit (feketedés), a levegő gázait (gipszesedés). Ez a folyamat a mészkőpusztulás alapvető formája, melyben a kalcium-karbonát (CaCO_3) átalakul gipsszé (CaSO_4).

Ami piszkos, kemény rétegnek tűnik, az már egy gipsz-kalcit elegy, amely különböző mértékben tartalmazza az eredeti kőzetet és az átépült gipszkristályokat, valamint szennyezőket. A kalciumkarbonát-gipsz átalakulás zömmel kémiai úton megy végbe, biológiai úton csak a kénbaktériumok révén jöhet létre. A mohák, zuzmók, algák szerkezetátépülést nem okoznak.

A legveszélyesebb a kalciumkarbonátnak és a levegő kén-dioxidjának (SO_2) nedvesség jelenlétében bekövetkezett reakciója. A reakciót gyorsítja a felszínre ülepedett korom, vasionok (a felíratos táblák vaskerettel vannak összefogva), valamint a kőanyag ásványtartalma.

A kalcitkristály (CaCO_3) nem képes kristályvizet megkötni, míg a málás során keletkező gipsz többféle kristályvizes állapotban is stabil, a környezet hőmérséklete és páratartalma függvényében. A kristálmódosulatok egymásba alakulásakor

($\text{CaSO}_4 \cdot \frac{1}{2} \text{H}_2\text{O} \rightarrow \text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$) fellépő kristályosodási nyomás tovább fokozza a málást.

A kő felszínét borító kéreg alatt feldúsul a víz, ez télen lefagyást okozhat. Amennyiben nem történne beavatkozás, a római emlékkőnek éppen a felirata, a jelentést hordozó része semmisülne meg. Példaként említhetnék erre néhány kőtárat, ahol nedves téglafalra és falba illesztették a kőemlékeket, melyek épebbek maradtak volna, ha fel sem tárják azokat, mint ilyen "védelem" mellett.

Egészen hétköznapi példákön is szemléltetem a folyamatot: a műemléki helyreállításoknál is alkalmazzák a keménymész-kő lábazatokat; vagy gondoljunk várfalakra, ahol téglá és mészkő van egymás mellett. Mindkét esetben hamarosan megindul a kőfelület lepusztulása, pedig ilyen célokra süttői keménymész-követ használnak, mely erősebb, nagyobb összetartó erővel rendelkezik, mint a példánkban szereplő.

Itt nem térek ki külön a cementes habarcs okozta károsításra, amely behatol a kő szövetébe, lezárja és feszíti azt.

Felmerülhet bennünk az a megoldás, hogy a követ kiemelve, azt beitatva, leszigetelve, konzerválva helyezzük vissza. Ez akkor lenne jó megoldás, ha a falat is tökéletesen tudnánk szigetelni. Az eredeti római köveket így sem érezhetnénk biztonságban. Most, hogy a kőtár végleges helyre került, ezeknek is ott a helyük. Ez a terv nem ebben a pillanatban született! Dr. Sötér Ágost ügyvéd, a Történelmi és Régészeti Egylet elnöke már az egylet 1898. -as évkönyvében felvetette a kövek kiemelésének szükségességét, ha azok alkalmas zárt térbe kerülhetnek. Bizonyára nem ilyen hosszú időszakra gondolt a lelkes régész, szervező, aki két évtizedes, a kor szívonálán álló tevékenységével több, mint tízezer darabból álló régészeti és érmészeti gyűjteményt hagyott hátra, mely a Hansági Múzeum jelenlegi gyűjteményének alapját adja.

Kiegészítés

A költár megnyitása és a kézirat elkészülte óta a római feliratos kövek restaurálása, és 1990 májusában újbóli elhelyezésük is megtörtént. Lebó Ferenc szobrászművész, restaurátor még az ősszel kiemelte azokat a falból. A tél folyamán - saját műtermében - restaurálta azokat és kópiát is készített róluk.

Megelőző helyükre - a váralagút falába - a két kópia került, ugyanolyan módon elhelyezve (szorosan egymás fölött, vaskeretben), mint ahogy az korábban is volt. Felirat jelzi, hogy ezek másolatok, eredetijük a Hansági Múzeumban.

A két eredeti római feliratos kő külön-külön befogó kerettel került fel a költár falára, de nem a tervezett helyére, az első terembe, hanem a második terem hátsó falára, a 14. kő mellé. A kövek minden oldalról megsejmelhetők, jól látszik utólagos megmunkálásuk. Valószínű, hogy átfaragva, egy azóta elbontott épület homlokzatát díszíthették. Bontáskor véletlenül fedezhették fel, hogy a párkány hátlapján írás van. Talán a Gazdasági Akadémia tanárai, vagy hallgatói, megmentve az újbóli beépítéstől, helyezték közszemlére az Alma Mater területén.

Az első terem szabadon maradó falfelülete alkalmas arra, hogy oda eligazító tábla vagy táblák kerülhessenek. Itt részben a kiállított emlékekről, részben Sötér Ágost gyűjtő munkájáról, a régészet terén kifejtett úttörő munkásságáról lehetne megemlékezni. Ez a munka a múzeumra vár!

Nem hasáb alakú mint ahogy előlnézetből várnánk,
hanem a hátsó lapja formára faragott

*Minden egyes lépés,
melyet avatottak
a múltba tesznek,
egyszersmind egy lépést jelent
a jövő felé is!*

Elfelejtett, eltemetett elrejtett kincsek megtalálásában nincs, ki titkon ne reménykedne! Az inkák kincse, Attila korporsója: fogalom! Az "aranyláz" egy életre meghatározó program lehet.

A kincs - arany, ezüst, drágakő - megszerzéséért évezredek óta még a halottak nyugalmanak megzavarásától sem riadnak vissza, pedig átok ül a sírrablón! Fejedelmek, fáraók, diktátorok túlvilági életük fényűző kellékeit még csellel is védték. Hatalmas, bevehetetlen síremlékeket emeltettek; nem oda temetkeztek; még a temetés résztvevőit is leöltették, - mindhiába!

Az elpusztult, elpusztított városok, települések, temetők feltárásával üzenetet kapunk a régmúlt időkben. Az írásbeliség előtti kor hírnökei a beszédes leletek, de az írott történelem kiegészítésének, értelmezésének is nélkülözhetetlen elemei. Míg a sírrabló csak az aranyat, ékszert emeli ki, a régész még a feldúlt sír leletmaradványait, szemétködörök cseréptöredékeit, konyhai és háztartási hulladékát is az ott élt népek életéről, szokásairól, eszmevilágáról vallatja.

Az emberek kincseket keresnek, hogy meggazdagodjanak; szép tárgyakat és szobrokat hordanak össze, hogy múzeumok termeit töltsék meg azokkal. A sötét középkor után éledő Európa hercegei, váurai-templomi kincstárak mintájára-maguk is kincsesházakat alakítottak ki. Értékeket, ritkaságokat, furcsaságokat őriztek bennük. Az első nemzeti közgyűjtemény - a British Museum - 1753-ban létesült. A mi Nemzeti Múzeumunkat Széchenyi Ferenc 1802-ben alapította.

Az archeológiának, mint tudománynak elméleti alapjait Johan Joachim Winchelmann (1717-1768) vetette meg, még a 18. században, de a nagy régészeti felfedezések százada a 19., amelyben az ásó és a lapát vette át a toll szerepét.

Megrázó élmény lehetett 1735-ben, majd 1738-ban Pompei és Herculaneum feltárása. Az ásatásokat királyi hadmérnök vezette. A mezopotámiai ásatások 1803-ban indulnak; Ninive legnagyobb palotáját 1849-ben tárták fel. A titokzatos piramisok híre Napoleon egyiptomi hadjáratai (1798-1799) nyomán jutott el Európába; ezidőtájt vándorolnak az antik görög világ múkinkei Párizs és London múzeumaiba. "Katonák! Negyven évszázad tekint le rátok!" - közli seregével a piramisok tövében Napoleon. 175 tudóst visz magával; köztük van XV. Lajos könygyűjteményének őre, diplomata és kiváló rajzoló. A hadjárat maradó, tudományos eredménye, hogy 1807-re elkészült a fáraók birodalmának első, történeti térképe.

Az ókor barátainak társasága 1829-ben alakult meg, a későbbi Német Archeológiai Intézet magvát ez adta. Heinrich Schliemann (1822-1890) életéből 43 évet fordított arra, hogy a szegény vidéki paplakban szövegetett álmának - Trója feltárásának - feltételeit megteremtse. Milliomossá küzdötte fel magát, hogy szívós munkával és sok-sok pénzzel nagyszabású ásatásokat folytathasson. Megtalálta és feltárta Tróját, bár a rétegek értelmezését a szakmai utókor módosította. Munkájáról, eredményeiről ásatási naplójellegű leírásokban, könyvekben, cikkekben számolt be.

Amint Európa más országaiban, úgy hazánkban is a 15-16. században, a reneszánsz idején, a humanisták fordulnak először érdeklődéssel a régmúlt, ezen belül a régészet felé.

Lázár Deák 1528-as Magyarország-térképén római emlékeket és helyneveket találunk. Mikoviny Sámuel (1700-1750) megyetérképeket rajzolt Bél Mátyás (1684-1749) pozsonyi innszélér készült Magyarország monográfiája - Notitia Hungariae - számára, 1731-től. Ezekon jónéhány "lelőhelyet" bejelölt. A II. József féle Első, majd az 1806-1869 között végrehajtott Második Katonai Felmérés térképein is igen sok római emlék helye van bejelölve.

Római gyűjtőnév alatt - hazánkban - az 1-4. század emlékanyagát értik.

Hazánkban az első római építmény, amit nemcsak feltártak, de műemlékvédelemben is részesítettek, az az óbudai légiós fürdő maradványa, amit Schönwiesner István 1778-ban tárt fel és látott el védőtövel. A Flórián tér átépítésével - napjainkban - e romterület még bővült is. 1780-ban, ugyancsak Budán mérföldkövet találtak, melyről megjelent közlemény az első régészeti tárgyú cikk hazánkban.

Magyarországon a római emlékek teljesértékű kutatása az 1848/49-es forradalom és szabadságharc után vette csak kezdetét. Rómer Flóris - aki maga is nem egy emlékhelyet térképezett fel - megalakította a Magyar Régészeti Reformbizottságot és megindította az Archeológiai Ertesítőt, mivel a korábbi Archeológiai Közlöny csak alkalmi kiadvány volt. A parlament 1881-ben szavazta meg a lényegében máig is érvényes műemléki

törvényt, és hozta létre a Műemlékek Országos Bizottságát. Ekkor kezdődtek a tudományos feltárások, és alakultak sorra vidéken is a helytörténeti egyletek és múzeumok.

A bécsi *Centralcomunion* 1850-ben, a Magyar Tudományos Akadémia régészeti bizottmánya 1858-ban alakult. A műemlékek lajstromozására 1872-ben került sor.

A RÉGÉSZETI ÉS TÖRTÉNELMI EGYLET MAGYARÓVÁROTT

Sem a múzeum, sem a régészet nem volt ismeretlen fogalom e tájon. Mosonszentmiklóson báró Sinax Simon - Európa legnagyobb cukorgyárának tulajdonosa - uradalmi múzeumot rendezett be, amelyet saját ásatásai során előkerült leletekkel, emlékekkel töltött meg. Rajkán Modrovich János festő és birtokos szintén végzett régészeti ásatásokat; felmérte a megye műemlékeit, térképezte a limes-út úrtornyait. A piarista gimnáziumban 1850-től régészeti gyűjtemény volt, ami a későbbi Megyei (1950-től Hansági) Múzeum régészeti anyagának alapját képezte.

Ivánfi Ede, a magyaróvári piarista "főgymnázium" tanára, Deininger Imre, az Akadémia - a Magyar Királyi Gazdasági Tanintézet - tanára, és Sötér Ágost ügyvéd 1882-ben elhatározták, hogy Régészeti és Történelmi Egyletet alapítanak. Csatlakozott hozzájuk Major Pál királyi tanácsos és Steiner Márton apátplébános is. Alapszabályukat a magas Minisztérium három év alatt fogadta el, így az egylet alapításának hivatalos dátuma 1885. Az egylet rendes tagjai között ott találjuk az Akadémia igazgatóját és több tanárát, ügyvédek, orvosokat, kereskedőket, köztisztviselőket. A rendes tagok között Kühne Ede, Kühne Károly és Czéh Lajos névvel találkozhatunk.

Az egylet célja: "A megyében létező őskori, ókori és középkori műrégiségek gyűjtése, vásárlása és becserélése; ásatások eszközzése és a leleteknek egy, Magyar-Óvárott felállítandó régiségtárban öszpontosítása; a régészet iránti érdeklődésnek felolvasások általi ébresztése és fejlesztése; történelmi kutatások s ezek alapján a megye multjára vonatkozó adatok gyűjtése és közzététele. Az egylet gyűjteménye Mosony megye tulajdonát képezi (Alapszabály, 4.§.)".

A célok eléréséhez először is pénzre volt szükségük; 300 forintot kaptak Ferenc József öfelségétől, 100-at a Vallás- és Közoktatási Minisztériumtól, 270-et a helyi Takaréktól, a Vadászegylet adománya 33,21 frt. volt; Mosony vármegye 11 év alatt összesen 890 frt. támogatást nyújtott. Ehez jött még az örökös és alapítótagság megváltása (100 ill. 50 frt.) és az éves tagdíjak (3 frt.). A tagok száma e század elején 70-110 között volt. Csak összehasonlításul! A hivatalsegéd vagy takarító évi bére 24 frt.; a napszámos napi bére 1 frt. 30 kr. meg borfizetés volt.

Az egylet indulásához a Széchenyi Körtől, a kaszinótól és magánosoktól kaptak könyvtárakat, iratokat, irattárakat. Megpróbálják összeszedni, megszerezni a korábban elkerült érem-, vagy más régészeti leleteket. Maguk is végeznek ásatásokat leletszerzés céljából. Ezzel a múzeumi anyag körvonalai kirajzolódtak.

Nehezebb a helyiség kérdése. A megyeházán kapnak ugyan egy szobát, ahol "minden sír leletei külön-külön kartonban vannak elhelyezve és sírmezőnként csoportosítva; éremtára kortanilag megrendezve.", de a további feldolgozás vagy bemutatás számára hozzáférhetetlenül, fiókokba zárva, egy nedves, földszinti helyiségben. Amikor az új megyeháza elkészült (1895) a második emeleten kapnak szobát, ahol hetenként egyszer, vasárnap délelőtt, már látogatókat is tudtak fogadni. A régiségtár első, jeles látogatója Frigyes m.kir. herceg és felesége, Izabella. Látogatásukat - emléklapon - aláírásukkal is megörökítették.

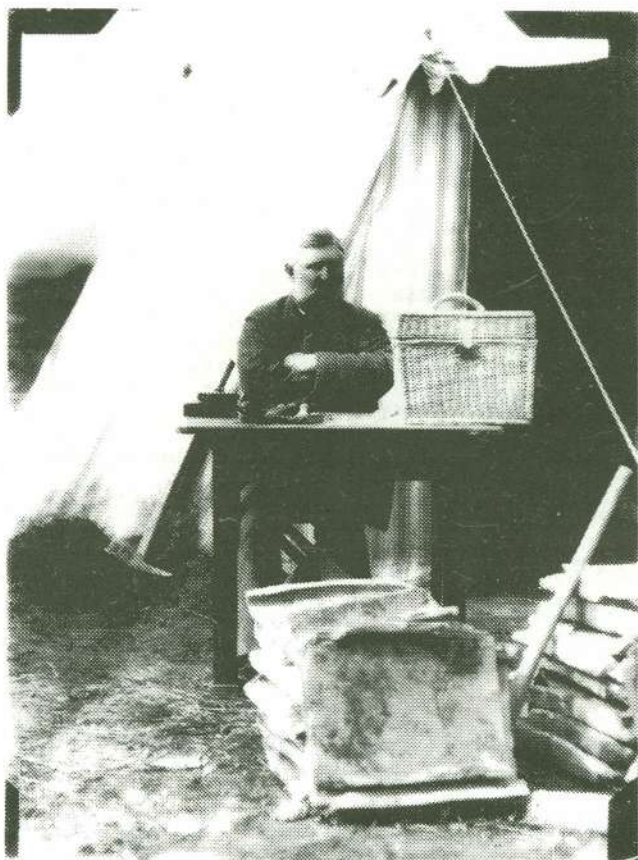
Az egylet elnöke, Sötér Ágost, már nem élhette meg, hogy több évtizedes munkásságának napfényre került értékei méltó épületben helyeződhessenek el. Höhnél Béla építész által tervezett és épített klasszicizáló stílusú múzeumépület 1912 októberében készült el; az állandó kiállítás megnyitása 1913. októberében volt.

A múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelője, máskor főfelügyelői igazgatója külön-külön jártak itt 1912. és 1913.-ban. Az épületről és a gyűjteményről elragadtatással szóltak, és "az egyik legelső helyre méltónak" tartották a vidéki múzeumok között, ahogy arról a MOSONVÁRMEGYE c. lap lelkesen beszámolt a két hivatalos ellenőrzésről.

Sötér Ágost (1837-1905)

A lexikonban 11 sor olvasható Sötér Ágost címszó alatt. E szerint ügyvéd, birtokos, régész. A család - levéltári adatok alapján - Sötér de Tápió-Sáp Tamás-ig (1692-ig) követhető vissza. A sápi és ecseri Sötérek között volt vármegyei alispán, főszolgabíró, táblabíró; valamennyien ugyanakkor birtokosok is voltak. Ágost apja, Ferenc, szintén köztisztviselő, aki fontos közeleti szerepet töltött be; 1839-ben országgyűlési követ.

Sötér Ágost - keresztapja gróf Zichy Henrik, alispán - iskoláit jó eredménnyel és szorgalommal végezhetette, mert "Os-kolai Díj"-at is kapott. Jogi diplomáját - rite minősítéssel - 1861-ben szerezte; 1863-ban megnősült. Előbb vármegyei ügyész, majd praktizáló ügyvéd, élénk közeleti tevékenységgel. Alig volt olyan bizottság - köztük még népnevelési vagy kölcsön-

Sötér Ágost a terepen

ügyi is - melynek ő tagja ne lett volna. Egyike volt a Moson-megyei Gazdasági Egylet megalapítóinak. Munkássága elismerésül "Ferenc József Rend"-del tüntették ki.

Legmaradandóbb - s számunkra most kétségtelenül a legjelentősebb - tevékenységét a régészet terén fejtette ki. Művelt, célratörő és tehetős ember lévén megengedhette magának, hogy szervező tevékenysége mellett tevélegesen is részt vegyen és részt keressen a feltáró munkából is.

Mit tudunk ásatásairól? Ha az ásatással töltött napjainak számát nézzük, az nem több évenként 5-7 napnál, de ez alatt az idő alatt 50-170 sírből álló sírmezőt volt képes feltárni. A feltáráshoz rajzok, fényképek, és a feltárás jegyzőkönyve tartozott, melyet a dátumok tanúsága szerint az ásatás befejezésével egyidőben elkészített. Eredményeiről az Archeológiai Közönyben és az Archeológiai Értesítőben számolt be. Ezekről a beszámolókról az egyesület tagjai különlenyomatokat kaptak. A milleneumra - felkérésre - összeállította az Egyesület Emlékkönyvét, ezzel régészeti működésének leltárát állította össze. Huszonhét helyszínt ír le, az ásatás időpontjának, a benne résztvevőknek, a körülményeknek gondos leírásával. Sorra veszi a minősíti is a feltárt helyszíneket és az ott talált leleteket.

A régészeti feltáró munka tudományos igényű gyakorlati munkamódszerét menet közben kellett kidolgoznia. Tapasztalatait rendezve, össze is állított "Gyakorlati útbaigazítás sírmezők tudományos feltáráására" címmel egy segédletet. Pontokra szedett eligazítás ez a szükséges eszközökre, módszerekre, és a dokumentálás mélységére vonatkozó ajánlással.

A feltárandó, leletekkel kecsegtető területeket különböző módon derítette fel. Talán a legegyszerűbb, ha jött egy bejelentés, füles. Másnap már ki is szállt a tetthelyre és a helybéliektől még tájékozódva, próbaásásokat végeztetett. A falakra, sírokra merőlegesen nyitott hosszú árkokból az építmény, a temető rendjére kapott választ. Kitűzve a sírok lehetséges helyét - például - kevés felesleges ásással jutott a kívánt feltárási eredményhez.

Szakadópartok, megbontott domboldalak, kavicsbányák hárántolhatták a temetőt. Az innét kihullott, előkerült leleteket, csontokat egy idő után jelentették neki. Ilyenkor is, haladéktalanul kiszállva a helyszínre, a hatóság helyi emberével a még menthető leleteket feltárta. Minden esetben gondja volt arra is, hogy a helyieket kikerdezzé és a már gazdára talált leleteket is igyekezett begyűjteni. Sok esetben az "értéktelen" cserepeket, vagy a rozsdás vasnak bizonyuló aranytárgyakat a kincskeresők elhajigálták. Ezzel a régiségtár is szegényebb lett.

"Ha az egyesület római régiségeket kíván szerezni, nagyobb szabású ásatás lenne tartandó" - írta 1893. augusztus 20-i jegyzőkönyvében, a hegyeshalmi ásatásainak befejezésekor.

Ásatásokba kezdett ott, ahol valami nagyobb építkezés veszélyeztette a föld mélyének kincseit. Így a Bécs-Budapest épülő vasútvonalának a miklósfalui indóháztól a 2. számú br-házig terjedő szakasza az Alte Dörfer nevű dűlőn megy keresztül. Itt - a nevéből következően - félő, hogy régészeti leletek semmisülnek meg. A feltárások során égetőkemencét talált, szép bögrékkel (sehr schöne kleine Plutzerln), de talált "igen nagy csontvázakat is, lelet nélkül", és visszatemette azokat.

A hallomáson, bejelentésen, megelőző leletmentésen túl irodalmi adatokra támaszkodva is indított kutatást. Így pl. Bél Mátyás 1735-ös megyei monográfiája alapján keresi Bezenyén azt az emlékoszlopot, amelyet egy századdal korábban még leírásra méltónak találtak. Sőtér idejére nemcsak eltűnt, de a "legöregebbek" sem emlékeztek már rá.

Az EMLÉKKÖNYV-ben az I - XXVII. sorszámú jegyzőkönyvek hiteles bizonyítékai Sőtér addigi munkásságának. Ezalatt 134 ásatási nappal 774 sírt tárt fel, különböző mennyiségű és értékű lelettel, vagy lelet nélkül. Talált öt kőszarkofágot; az érme, edények, bronz- és vastárgyak, mint sírleletek gyűjtése mellett feltárt épületeket, erődfalakat is. Oroszvárnál, melyet ő azonosított Carnuntummal, a Duna-medérrel párhuzamosan futó, faragatlan terméskőből rakott, 3,25 m vastag, habarccsal kővé tömörödött falat tárt fel 7 m hosszban. A falon 2 m széles gyalogátjárót is talált. A fal magaslaton, 10 méterrel a környező terep felett helyezkedett el, így Sőtér - helyesen - arra következtetett, hogy a közelben alsó várnak is lennie kell. Idő és pénz hiányában ilyenkor írta a jegyzőkönyvbe, hogy merre és milyen céllal lenne érdemes a további feltárásokat folytatni. Napjaink szlovák régészei viszárgazolták feltételezését.

Nemesvölgy közelében - a Spitzacker nevű dűlőben - kőfalat talált és egy konyha padozatát tárta fel. Érdekessége, hogy padozatában folyóka volt kialakítva a víz elvezetésére.

Domboldalon, ahonnan "az egész mosonyi síkra" szép kilátás nyílt, 1886 májusában villát tárt fel Sőtér. A rómaiak a kelta ősök villáját átvéve a korábbi tulajdonosok közeli temetőit feldúlva, csatornáik lefedésére az innét származó sírköveket használták fel.

Nem új dolog, hogy régebbi - akár művészi értékű - építményeket az utódok kőbányának tekintettek. A 19. és 20. század régészei csak romokat találtak ott, ahol épségben maradt emlékművek értékes felvilágosítással szolgálhattak volna. Bár már 1462-ben napvilágot látott egy pápai bulla, amely megtiltotta az antik márvány felhasználását új építkezéseknél, de még 1860-ban IX. Pius pápa maga is módszeresen pusztított az antik romokat.

Sötér legnevezetesebb, tudományos és nemzetközi érdeklődésre kimagaslóan számot tartó felfedezésére Bezenye-Papréten bukkant, 1885-1886-ban, ahol egy longobard temetőt tárt fel.

Az ásatási napok: 1885. február 27, március 8, 12, 13, május 17, 31, és 1886. április 4-5. "A 8. sírban: a térden alól, és pedig egyik a másik fölött valami koromfekete korhadék (bőr?) találtatott, fibula-pár ezüstből, kisebb-nagyobb sérülésekkel; az alsó tüske mindkettőn hiányzik, a tüsketartó megvan és mellette mindkét fibula alján bevéssett rúnák látszanak." - írja az Emlékkönyv 102. oldalán jegyzőkönyvében e világraszóló felfedezéséről, teljes tárgyilagossággal. - "Az utolsó sírok szegénysége kapcsán, de főleg az egyleti pénzkészlet fogyta folytán ezen 67 sír feltárása után az ásatás jobb időkgig felfüggesztve lett."

A rúnákat L.F.A. Wimmer, koppenhágai egyetemi tanár, runológus fejtette meg, s közölte is azt a nemzetközi sajtóban. E szerint a fibulákon (díszes ruhacsatokon) egy-egy női név (Arsipoda és Godahild) és jókívánságok (öröm, áldás v. óhaj) olvashatók. Valószínű, hogy a fibulák a 700-as évek elejéről Salzburgból valók, ahol ezidőtájt apácakolostor működött, onnét küldték a hittérítőket a barbár keletre. Eredetére bizonyíték lehet még, hogy Arsi- kezdetű név egyedül a salzburgi "Verbrüderungsbuch"-ban található.

Az archeológus munkáját nemcsak a napvilágra hozott tárgyak minősítik, hanem azok további sorsa is. Sötér a gyűjtés időszakát jelenti. A maga idejében a kor színvonalán értékelte is leleteit. A megőrzés jelentősége az is, hogy ugyanarról a leletről az újabb, tökéletesebb módszerekkel, újabb ismeretekkel többet tudjunk meg.

A jogutód, a Hansági Múzeum, s annak Múzeumbarátok Köre Sötér Ágost születésének 150. évfordulóján megemlékezett az emberről és a régészről, de ez természetes és elvárható. De vajjon, távolabb mennyire maradt fenn a neve, munkásságának híre?

A Magyar Régészet Regénye c. könyv hatodik fejezetét érdemes átolvasni ahhoz, hogy Sötér munkásságának értékét szélesebb szakmai alapon méltányolhassuk. Bóna István e fejezetben (Hogyan dolgozik a régész?) a maga kutatási módszerét írja le. Bóna fő érdeklődési területe a longobárdok 5.-6. századi előfordulása a Kárpát-medencében, történetük 568-ig, amikor is Itáliába telepedtek át. Mivel a longobárdok temetői a római települések és így a római temetők közelében találhatók, ezért az ásatások megkezdése előtt célszerű áttanulmányozni az addigi római ásatások beszámolóit. Így jutott Bóna Sötér jegyzőkönyveihez is, amit a következőképpen értékelt:

"Bezenye-Paprét-pusztai temetőt, hazánk első feltárt longobárd temetőjét Sötér Ágost 1885-1886-ban tárta fel. Hét ásatási nap, 76 sír. Sok emberrel, hosszú kutató árkokkal dolgozott, volt olyan nap, amikor 18 temetkezést ástak ki. Akkoriban nem "szöszmötöltek" olyan sokat a sírokkal, első sorban a leletek érdekelték őket...Sötér 17 sírből közül leleteket és még néhányból említ vastört vagy bögrét. Ez csak azt jelenti, hogy a sírok alaposan ki voltak fosztva. Erre utal a megmaradt leletek egy része is. Minderről azonban Sötér mit sem ír. Sírrablást az amatőr ásatók szinte sohasem veszik észre, s ez Sötér első ásatása volt - századunk közepéig még hivatásos régészek sem értették. Legfőképpen mégis Sötér jelentésének befejező sorai izgattak. "az egyleti pénzkészlet fogyta folytán az ásatás jobb időig felfüggesztve lett ... Az ásatás az uradalmi kavicsgödör és Bezenye határa közt folytatandó.""

Pusztai Rezsővel - aki 1987-ig volt igazgatója a Hansági Múzeumnak - átnézték az első 12 sír sárguló papíron lévő térképvázlatait (ezek között a 8. a rúnás sír!), és 1960, 1961, 1963, majd 1970, 1976-77-ben leletmentő ásatásokat végeztek. Ennek során 10 újabb sírt tártak fel, pontosan ott, ahol azt annak idején Sötér megjelölte. Az egész sírmező szerkezete, tájolása, sűrűsége, rendszere, és a Sötér által feltárt sírokból még 26 volt azonosítható.

Bár a bezenye-papréti sírok dűlása 75%-os volt, mégis ezekben korábban ismeretlen típusú S-fibulákat, füles korsót, szépen díszített agancs tarsolydíszet talált még a 100 évvel későbbi kutató.

Bóna a terepen felfedezte Sötér ásatásának furcsa bizonyítékát is: megtalálta az "egyleti sátor" és "egyleti zászló" cölöplyukait.

A római birodalom

Pannónia földje évszázadokig a Római Birodalom része volt, amely jelentős császárokat is adott a trónra. Mit lehet - ha csak felszínesen is - tudni erről a korszakról?

A Római Birodalom 248-ban ünnepelte fennállásának 1000. évfordulóját. Róma, az Örök Város, 1998-ban lesz 2750 éves. Szép kor!

Romulus időszámításunk kezdete előtt 753-ban vetette meg Róma hét dombján - az Örök Város alapításával - a Római Birodalom alapjait. Kelet- és Délitália egyesítésével (i.e. 270-ben) Róma fennhatósága alá már 130 ezer km² tartozott. Jó száz

éven keresztül (i.e. 264-146 között) hadakoztak Karthagóval a tengeri hatalomért. A három pun háború szomorú mérlege, hogy az ellenlábás Karthagót a földdel tették egyenlővé, helyét felszántották és bevetették sóval. Az emberiség történetében talán ez az egyetlen város, amit lakói nem is kíséreltek meg újjáépíteni. Leverve az utolsó rabszolgalázadást is (Spartacus, i.e. 73-71) sorra hódítják meg Szíriát (i.e. 64.), Galliát (i.e. 58-52.), Britanniát (i.e. 43.), Palesztínát (i.e. 40.), Egyiptomot (i.e. 30.), Hispániát (i.e. 19.), Germánia egy részét és Pannóniát (i.e. 12-9.).

A Birodalom az időszámításunk szerinti 98-117 között - Trajanus uralkodása alatt - érte el legnagyobb kiterjedését; Dácia és Mezopotámia is az imperium része volt ekkor. Területe 3 300 000 km², lakóinak száma 70-80 millió.

A Birodalmat részben katonai erővel, részben diplomáciai szerződésekkel védték. Határával párhuzamosan jól kiépített limes-út haladt. Az út mentén egy napi járóföldre menettáborokat, két-három mérföldre őr- és jelzőtoronyokat emeltek. Ezeket előbb fából építették, majd kibővítve és megerősítve, köből átépítették. Az utak mentén a távolságot a legközelebbi várostól mérték és mérföldkövel jelölték. Ezeken a köveken a távolság mellett az útépítő császár neve, az építés indoka és ideje is szerepelt. Ha aztán a dicső tettek végrehajtója kegyvesztett lett, vagy meg is ölték, még nevét is levésték. Az utak vonalvezetését, távolságokat, a közbeni települések nevét itinerariumban foglalták össze.

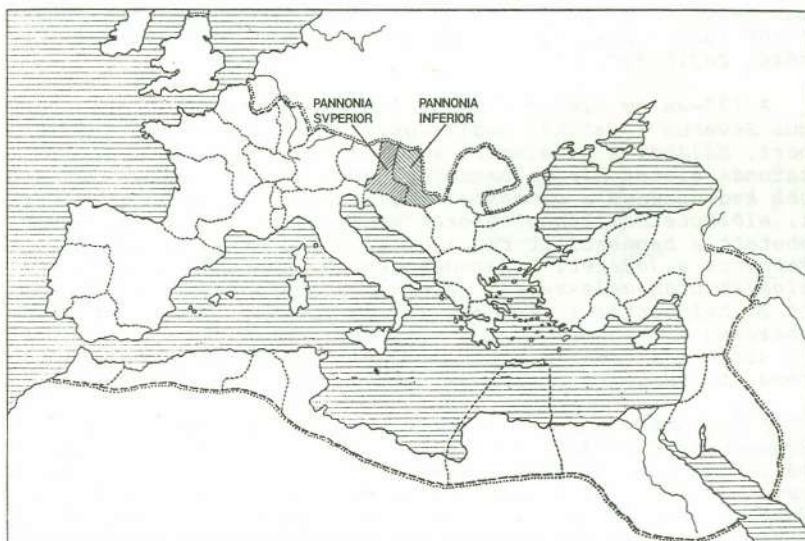
A Duna-menti limes 98-117 között - a Flaviusok alatt - már teljesen kiépült. Ekkorra Pannónia belsejéből a katonákat áttelepítették a limes-menti táborokba. Hadrianus 117-138 között újjászervezi a közigazgatást és átépíti, megerősíti a limes rendszerét is.

A hódítók a határ biztosítása érdekében laza szövetségre törekedtek a limesen túli törzsekkel. Az első század első évtizedeiben Noricum (a mai Ausztria egy része) és a Dunakanyar eraviskus törzsei még önállóan készítették érmeiket, ami laza kapcsolatot, viszonylagos függetlenséget jelentett.

A Római Birodalmat több hullámban érő barbár támadások miatt a határ megrövidítésére, visszavonulásra kényszerülnek, így 270-ben feladják Dáciát. Ezután a határ újra a Duna lesz.

Dácia 1600 évvel ezelőtti 160 esztendeje máig erősen ható "történelmi tény" az eredetmeghatározásban. Mi, a jóval közelebbi 150 éves török hódoltságra, vélhető nyelvi és vérkeveredésre nem vagyunk annyira büszkék.

Az imperium 395-ben Kelet- és Nyugatrómai Birodalomra bomlik. Pannónia területéről - a hunokkal kötött szerződés értelmében - 433-ban mondanak le.

A Római Birodalom a III. század elején

Pannonia

A római csapatok i.e. 35-33 között léptek először a majdani Pannóniának területére. Az illír-kelta őslakossággal vívott harcok után Augustus császár hadvezére, Tiberius hódította meg a Dráva-Száva közét és kapcsolta a Római Birodalomhoz, i.e. 12-9 között.

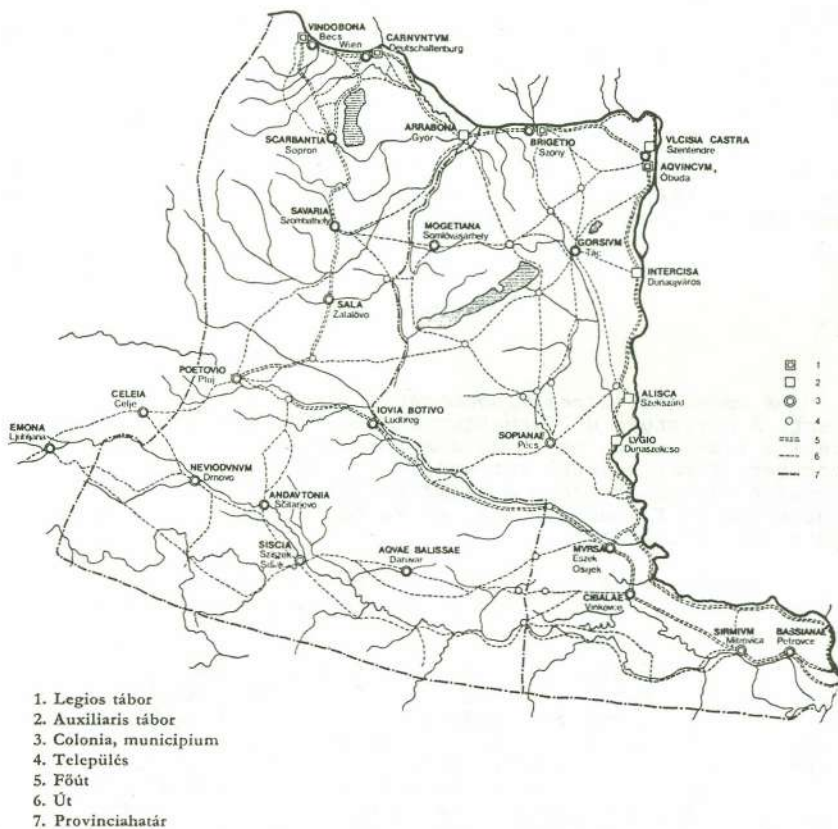
A korábban meghódított Rajna vidékén állomásoztak jelentősebb katonai erők, így a 80-as években - Domicianus uralkodása alatt - nyugatról helyezték át a XIII. Geminát Vindobona (Bécs) és Ad Flexum (Magyaróvár) közé, az itt állomásozó XXI. Rapax helyére. Volt tennivalójuk! 84-85-ben germán betörések, 101-106 között dák, 167-180 között markomán háborúk zavarják a békés fejlődést.

A 193-as év elején a carnuntumi (Deutsch-Altenburg) Septimus Severus - katonái segítségével - magára ölti a császári bíbort. Hálából a hatalomért egy sor kedvezménnyel könnyíti a katonák életét birodalomszerte, de -természetesen - legnagyobb kedvezményt a pannóniai légiók élveznek. Emelte a zsoldot, előléptetési könnyítéseket vezetett be. A katonák sorába léphetett a bennszülött fiú is, akin keresztül a családja is élvezhette a jólétet. A katonák nem nősülhettek, de a 25 évi szolgálat után a leszerelt veterán helybéli asszonyt választott és helyben is telepedett le. Az itt élő népek sokfélesége békésen élt egymás mellett és fokozatosan romanizálódott. Ez a sírfeliratokon is követhető, mert a boi nevek mellett a római polgárságra utaló név is olvasható már.

A legionárius évi jövedelme egyharmaddal emelkedett a kedvezmények hatására. Többet költöztek, megnöttek az igényeik. Ezek kielégítésére kereskedők, iparosok telepedtek meg a katonai táborok közelében és jó megélhetéshez jutottak. A nagyobb jövedelem azt is jelentette, hogy a kisbirtokosok is életképesek maradtak ugyanakkor, amikor a birodalom belsejében a latifundiumok felfalták a kistermelőket. A békeévek/évtizedek segítették az életkörülmények javulását.

Septimus Severus császársága 10. évfordulóján - 202-ben - látogatást tett Pannóniában. Ez alkalomból, központi pénztármogatással - aprólékosan kidolgozott központi terv szerint - a látogatás teljes útvonalán építkezések, helyreállító, csinosító munkák folytak. Ekkor kapta Carnuntum is a szép fürdőjét, melynek belső mérete 143x103 m volt.

E békés fejlődést törték meg a barbár betörések (211 - 212). Rettegés és menekülés, amit az a 30 éremlelet is bizonyít, ami 258-260-as évekből származóan került elő Pannónia földjéből. A menekülők abban bíztak rejtették el, hogy a bajok elmúltával visszatérhetnek és előbáshatják azokat. "Pannóniát a quadok és a szarmaták elpusztították" - kesereg a korabeli

Pannónia térképe a 214. évi határmódosítás után

történész. 262-ben - Sopiane (Pécs) tartományi székhellyel - újjászervezik Pannóniát, mire egy másik krónikás így zeng: "Ki kételkednék abban, hogy bár régi dicsősége alapján Itália, vitézsége miatt Pannónia a népek úrnője?"

A háborús időszak bizonytalanságai miatt romlott a pénz értéke. A védelmi vonalak egyre elhanyagoltabbak lettek. Diocletianus 284 és 303 között erődítési munkálatokat végeztet, de a birodalomban kitörő katonai, politikai válság (302-ben) nem kedvezett a hosszú távú berendezkedésnek. Az utolsó limes-meg-erősítési munkálatok 380 és 410 között folytak.

Az átépítések, újjáépítések során általában nem ragaszkodtak a pusztítás előtti állapothoz. Az új épületet a régi mellett húzták fel, eltérő alaprajzi elrendezéssel, de az utak esetében is eltértek az eredeti nyomvonaltól.

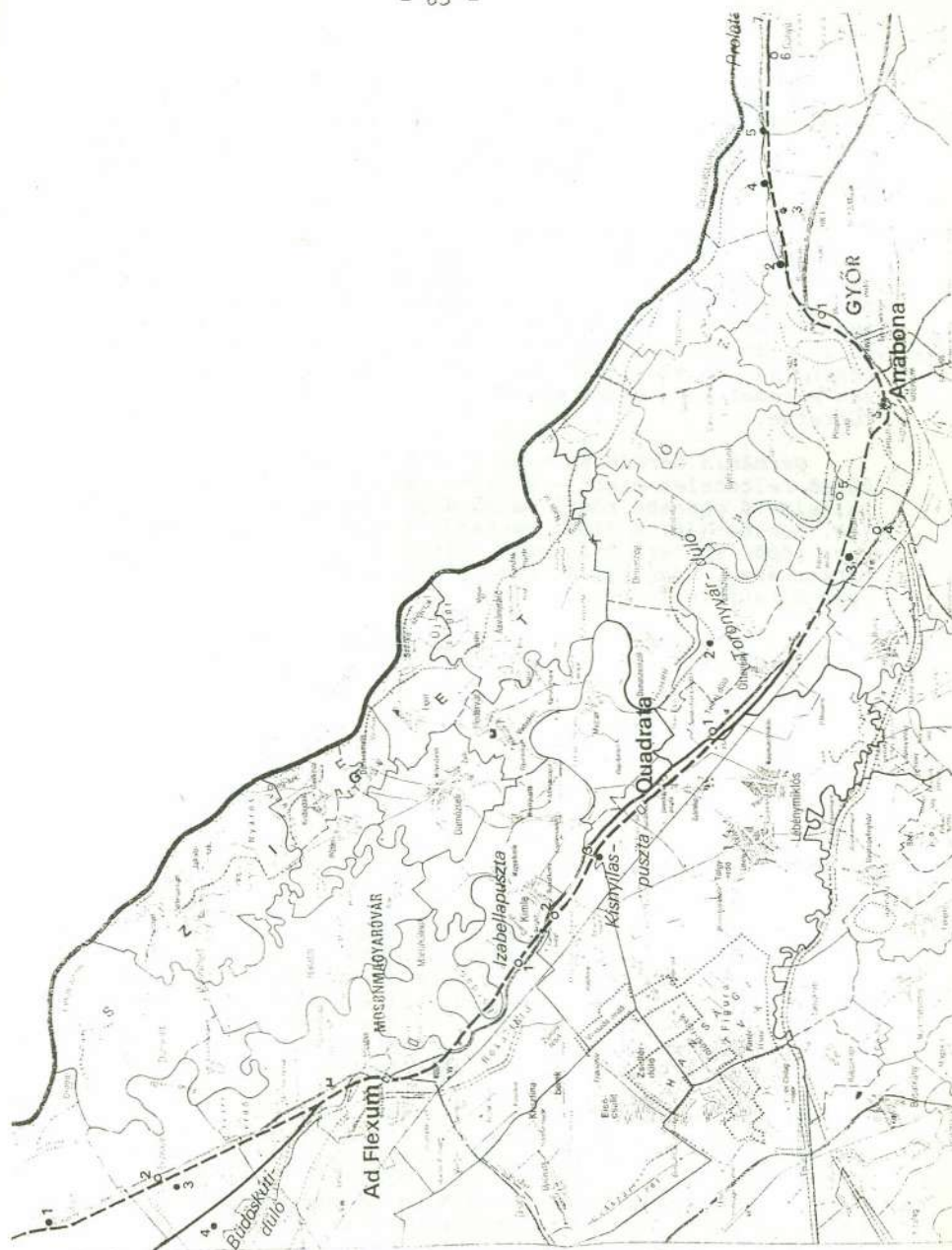
Limes

A pannóniai limes Vindobonától (Bécs) Szirmiumig (Eszék) tart. A Borostyán út Carnuntumnál (Deutsch-Altenburg) keresztezi a limes-utat, ez is adja meg ennek a településnek a jelentőségét. Innét keletre kettéválk a limes-út. Részben a Duna vonalát követi, részben a hainburgi hegyet délről megkerülve egyenesen Ad Flexumnak tart, és Rajkától északra éri el országunk mai területét.

Visy Zsolt: A római limes Magyarországon (Corvina, 1989) című művében a limes Ad Flexum és Arrabona közötti szakaszáról az alábbiakat írja.

A római út Bezenye és Mosonmagyaróvár között a modern országút alatt húzódik, eltekintve a Lóvári-erdő melletti kanyartól, ahol egy korábbi Duna-ág a római út egy kisebb szakaszát elmosta. Párhuzamosan haladt egy belső út is, amit az 1804 - 1805-ös térkép még feltüntetett, s az 1971-ben készített légi felvételeken a két út keresztezése még jól kivehető. Az egyesült limes-út, városunkat érve, a mai országutat követi. Kovács István, Magyaróvár egykori városi főmérnöke, az 1930-as években ennek egy kisebb, habarcskötésű, kavicssal beszórt szakaszát meg is találta a Külső Pozsonyi úton.

A másik utat követve hamarosan Gerulata (Oroszvár) erődje következik. Gerulatáról sajnos igen keveset lehet tudni, még a helye sincs pontosan meghatározva, annak ellenére, hogy az antik Gerulatat már pontosan 100 évvel ezelőtt (1885) azonosította a kitűnő helytörténész, Sötér Ágost a nevezett helységgel. Ő volt az a kutató is, aki a régi folyomány oroszvári partján a Bergl nevű dombon vaskos falakat talált. Jan Dekan és L. Snopko újabb ásatásai egy későrómai kiserődöt hoztak itt felszínre, amelynek építészeti maradványait restaurálták is.

A limes-út egy szakasza az őrtornyokkal

Kováts István feltételezte, hogy a rajkai katolikus templom gótikus tornya helyén, a falu keleti szélén, egy kis emelkedés tetején, a római korban jelzőtorony állott. Megfigyelése szerint a délről szomszédos Bezenye temploma alatt is burgus állhatott, mert a környéken római tetőfedő téglák töredékei kerültek elő.

A limes-út a középkorban és még utána is sokáig megőrizte jelentőségét, sőt az E-5-ös út ma is lényegében ezen a nyomvonalon halad. Az utak mentén repkénnyel befutott romok, meredező falak voltak láthatók, amelyekről térképészek, utazók beszámolóiból tudunk. Így Gróf Luigi Marsigli a 17-18. század fordulóján hadmérnökként kora katonai létesítményeinek felmérésére kapott megbízást, de mivel érdekelte a régmúlt, különösen a római kor, annak emlékeit is felmérte és térképein feltüntette.

Germánia területén - az eltérő földrajzi adottságok és külső feltételek miatt - a limes kevésbé volt kiépítve. Az itt fellelhető gyéresebb római maradványt számon tartják, konzerválják, bemutatják. A limes mentén 2-3 mérföldnyire fából ácsolt vagy kőből épített őrtornyok voltak. Pardavi Tibor tagtársunk titkos álma, hogy egy Ad Flexum közeli kőtoronyt, vélhető helyén újra felépítenénk.

Egy római mérföld - millia passuum - ezer kettős lépésnek, 1478 méternek felel meg.

Ad Flexum

Ad Flexum - előljárós latin kifejezés - azt jelenti: a kanyarnál. Ugyancsak folyókanyart jelent az ósláv eredetű Lucsony is.

A dunamenti mocsárvilágban itt húzódott az a keskeny sáv, ősi út, amelyen a kelet-nyugati katonai és kereskedelmi mozgás lebonyolódhatott. A táborverés itteni helyét még indokolta, hogy Carnuntumtól és Arrabonától egyaránt egy-egy napi járóföldre - 25-30 mérföldnyire - volt a limes-út mentén. A túlsó parti Bést germánok lakták, véletlen rajtaütéseiktől, támadásaiktól jelentett védelmet ez az erődítés.

Az utóbbi 100 évben, elsősorban Sötér Ágost és Pusztai Rezső kutatásai számos római leletet és értékes megfigyelést eredményeztek, és habár a castellum helyét ma sem lehet pontosan kijelölni, a római katonai település nagyjából elhelyezhető. A volt Téglaföldeken - a Móra Ferenc lakótelepen és a Lajta partján - gazdag településnyomokat tártak fel. A lelőhelyek mozaikszerű összeillesztése és a római utak vonalveze-

tésének vizsgálata alapján Pusztai Rezső kimutatta, hogy a római erődítmény a Városközpont és a Károly-liget területére esett.

Sőtér Ágost a castrum helyének megállapítására kisebb ásatásokat végzett. A kutatásokat ott indította meg, ahol építkezés közben a legtöbb római kori maradványt találták. Ez a Téglaföldek nevű dűlő, ahol Comodus császár (i.sz. 180-192.) két érme került elő. Találtak terra sigillata-darabokat, bronz mécseket is. Elszenesedett rétegek tanuskodnak arról, hogy 169 és 171 között Ad Flexumot felégetik. Újjáépítésére 211-217 között került sor. Ekkor, a jobb védhetőség érdekében, külső tornyokat is építenek, sőt a folyó túlsó partján lévő "barbárok" támadásainak kivédésére ellenerődöt is.

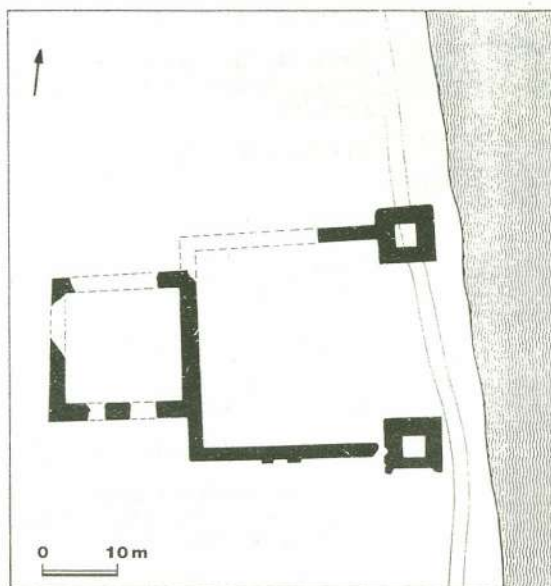
A katonacsászárok alatt (284-375 között) megerősítik a táborot. Becslések és összehasonlítások alapján az itt állomásozó lovas katonaság 1500 főre tehető; családtagjaikkal is számolva mintegy 3-4 ezer ember lakhatta e tájat. Ezt a lélekszámot Magyaróvár csak az 1800-as évek elejére érte el újból.

A római katonai település közelében egy vagy két polgári település is kialakult. A polgári lakosság lélekszámát a jól számontartott katonaságból becsülik azzal a feltételezéssel, hogy az összlakosság mintegy 5%-a a katonaság. Azonban itt a limes mentén ez az érték elérte az 50%-ot is.

A vásártéri Lajta-híd építésénél - 1934-ben - a hídfőből 374-377-ből származó érmék kerültek elő, amelyek a quadok betörésekor kerülhettek a földbe.

Pusztai Rezső 1970-ben a Lajta torkolata táján római hajókikötőt tárt fel a hozzá tartozó két 5x6 méteres őrtoronnyal. Ez Ad Flexum castellumának 4. századi hídfőállása volt. Az előkerült kövek - faragásuk alapján - a 4. század előtti időkre datálják a kikötő építését. A valamikor nagyforgalmú kikötő - a folyó vándorlása miatt - ma jó 100 méterre van a Mosoni Duna medréből, egy felhagyott kavicsbánya oldalában.

Római korból származó kövek lapulhatnak sok régi óvári ház falában. A magyaróvári plébániatemplom román stílusú alapfalában - másodlagos beépítésként - találtak faragott római köveket a templom 1932-es tatarozásakor. A várépület 1970-es években végrehajtott tatarozást megelőző feltárása is hozott hasonló eredményt. Még a váralagútba utólag beépített két feliratos római követ is - közben - valahol faragott párkányköként alkalmazták.

A Dera-patak torkolatánál, Szentendre déli határában fekvő
későrómai hídfoállítás alaprajza

Glossarium

auxilia	többszire <i>nem római polgár</i> jogállású egyénekből kiállított <i>segédcsapatok</i> gyűjtőneve a <i>nem Rómában született szabad</i> (nem rabszolga) római polgárjogot 212-től nyerhetett
boi = boy	néptörzs
burgus	örhely, örtorony
canabae	barakok; a légiós tábor közelében, katonai területen kialakult polgári település
castellum	kisebb tábor vagy erőd
castra	légió tábora, erődje
centuria centurio	a légió és a cohors 80 fős alegysége ennek parancsnoka
cohors	légió alegysége vagy önálló gyalogos segédcsapat 480/800
colonia	veteránok alapította település
decurio	lovas segédcsapat (ala) parancsnoka
gemina	iker; az <i>actiumi csata</i> (i.e.31.) után a győztes Octavianus (Augustus) összevont légióinak neve
itinerarium	útikönyv; útvonal, helységek távolsága a legközelebbi nagy településtől
legio	20-25 évre toborzott 5500 fős gyalogos csapat. Volt ilyen vagy harminc
millia passuum	1 római mérföld, ezer kettős lépés 1478 méter
rapax	jelentése: rohanó, elsodró; katonai egység
terra sigillata	fényes vörös cserépedénytípus, pecsételővel díszítve. A 3. századig készítették

Forrásmunkák

- Binni, L. - Pinna, G. (1986): A múzeum. Gondolat Kiadó, Budapest
- Bóna István (1973): Hogyan dolgozik a régész? in: Szombathelyi V. (1973): Evezredek hétköznapijai. Pannónia (A magyar régészet regénye) 320-380 p.
- Castiglione László (1971): Az ókor nagyjai. Akadémiai Kiadó Bp.
- Castiglione László (1971): A római portréalfestés kialakulása. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Ceram, C.W. (1975): A régészet regénye III. bővített kiadása Hamburg, 1949. alapján
- Erdélyi Gizella (1950): Pannóniai római sírtáblák mitológiai jelentésekkel. Archeológiai Értesítő 1950/77 72-84 p.
- Erdélyi Gizella (1974): A római kőfaragások és kőszobrászat Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Fitz Jenő (1982): Pannonok évszázada (Pannónia 193-284) Corvina Kiadó, Budapest
- Gábler Dénes - Pusztai Rezső (1967): Római sírkő Jánossomorjáról Arrabona 1967/7 113-126 p.
- Halász Zoltán (1964): Históriaik a magyar régészet történetéből Móra Kiadó, Budapest
- Kaiser Anna - Póczy Klára (1985): Budapest római öröksége Corvina Kiadó, Budapest
- László Gyula és tsai (1954): Régészeti kézikönyv. Tankönyvkiadó Budapest
- Mócsy András (1973): Róma alattvalója in: Szombathelyi V. (1973): Evezredek hétköznapijai. Pannónia (A magyar régészet regénye) 96-140 p.
- Pusztai Rezső (1979): Mosonmagyaróvár településtörténeti vázlata a római kortól a XV. századig in: Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez. Szerk.: Gecsényi Lajos. Kiadja a Győr-Sopron megyei 1.sz. Levéltár
- Pusztai Rezső (1982): Százéves a Mosonmagyaróvári Múzeum in: Mosonmagyaróvári Helytörténeti Füzetek, I. Mosonmagyaróvár, 1982 május
- Révay József (1965): Séták a római Magyarországon. Kozmos Könyvek
- Schliemann, Heinrich (1963): Életem kalandjai. Gondolat Kiadó, Budapest
- Sőtér Ágost (1898): A Mosonmegyei Történelmi és Régészeti Egylet Emlékkönyve 1882-1898 Czéh Sándor könyvnyomda, Magyaróvár
- Sőtér Ágost (1899): A Bruck-Újfalusi ásatásról. Archeológiai Ért.
- Stoll, H.A. (1967): Trójáról álmodott. Európa Kiadó, Budapest
- Szabó Miklós (1971): A kelták nyomában Magyarországon Corvina Kiadó, Budapest
- Visy Zsolt (1989): A római limes Magyarországon. Corvina Kiadó, Bp.